

ԱՆԱՏԻՏ

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍԵԱՅ

Ազգային, Գրական, Գեղարուեստական

Ը. ՏԱՐԻ

ՄԱՐՏ-ԱՊՐԻԼ-ՄԱՅԻՄ

Թիւ 3-4-5

Ռուսիա

Հայերը

այ ժողովրդին համար այժմ չկայ աւելի կարեւոր հարց քան իր դիրքը որոշել հանդէպ Ռուսիոյ վերջին քառորդ զարտ. ընթացքին, հայ ազգին վերայ՝ թէ՛ Թուրքիոյ եւ թէ՛ Կովկասի մէջ՝ խուժող հաւաւոր աղետներուն գլխաւոր պատճառներէն մին — ի՞նչ ոչ ամենազլխաւորը, — մեր դիրքին անորոշութիւնն էր հանդէպ Ռուսիոյ, կամ մանաւանդ՝ մեր գործիչներուն մեծամասնութեան որոշ հակառուսութիւնը՝ զանգուածին վարանսոտ, չիտի գիրքին մէջ տիրապետող ։ Ասան է որ այս էական խնդիրը լրջօրէն քննուի ։

մասնաւորապէս արեւելեան Հայութիւնը — աչքը դէպ ի Ռուսիա զարձագացած է ։ Մեծն Պետրոս ընգունեցաւ պարսկահայ մերթներու պատուիրակը, Իսթայէլ Օրբին, մտիկ ըրաւ անոր, ըմբռնեց թէ՛ ո՛րքան Ռուսիա կարող էր օգտուիլ Հայերէն՝ Արեւելքի մէջ տարածեալ համար իր տիրապետութիւնը, եւ այդ օրէն բացուեցաւ նոր արահետ մը ռուսական քաղաքականութեան մէջ՝ դէպ ի մանմետական լուծի տակ զանուոյ կրկիններն յառաջխաղացութեան ։ Մեծն Պետրոս չառ ճիշդ էր տեսած ։ չնորժու հայ տարրին բազմաձեւ ու թանկագին աջակցութեան, ռուսական այդ արահետ ։ Մեծն Պետրոսէն մինչեւ Աղեքսանդր Բ., տաքապալմանօրէն ընդարձակուեցաւ ։ Հայերը չառացան՝ ի փոխարէն ռուս տիրապետութեան տարածման նպատակով իրենց ջանքերուն՝ այն ինչ որ կը սպասէին վարիչները, մերթները, հոգեւորական պետերը, — որովհետեւ ժողովրդին զանգուածը ամէն բանէ առաջ մանմետական զրգուելի լուծէն ազատիլը կը բաղձար, — այսինքն հայկական թագաւորութեան մը վերականգնումը Ռուսիոյ հովանաւոյ տակ ։ Զարեկը խառացած էին հայ վարիչներուն՝ այդ ծրարքին իրականացումը, քայքայ իրենց նպատակին հասնելէ յետոյ՝ չկատարեցին իրենց խոստումը(1) ։

(1) Կատարինք Բ. Զարեկին իսկապէս որոշած էր հաստատել Հայոց Սագաւորութիւնը ։ համարաւոր ֆոնէմբիւր պիտի ըլլար Հայոց Սագաւոր, խմբագրութեան էր նորին իսկ ռուսական պետութեան եւ հայկական Սագաւորութեան

կարելի՞ է սակայն — եւ հոս է կարեւոր հարցը — եղբակցեցնել ասկից թէ այդ զիւսնապիտան կան անուտութիւն մէջ՝ Հայերը « գողցումք » ի պերն ունեցան : Ո՛չ , Հայերը չունեցան իրենց թագաւորութիւնը — եւ արդէն ծիծաղելի է որ ազգ մը օտարէն սպասէ իր « անկախութեան » կառուցումը , անկախութիւնը մարդ միայն իր ձեռքովը պէտք է կանգնէ , — բայց ստացան գոյութեան այնպիսի պայմաններ զոր երբեք չէին ունեցած մահմտական տէրերու ստրուկ եղած ատենին , — եւ ասիկա մեծ առաւելութիւն մը , իրական « արդիւնք » մըն էր որ ձեռք ձգած էին : Այդ արդիւնքին իրականութեան վրայ կազմածորը թող կարդայ Արովմանի վերջի Հայաստանին , եւ թող բազմաթիւ այն նիւթական ու մտաւորական կացութիւնը զոր ռուսահայ հասարակութիւնն այսօր ունի՝ ողբալի կացութեանը հետ զոր այդ հասարակութիւնն ունի , որոս տիրապետութիւնն առաջ , Շոշոր-գութիւն եւ տպիրատութիւնն է ասիկա ուրա-նալը : Հայը իր բոլոր բազմաթիւթեան ձիր-քերը կրցաւ զարգացնել , ու տիրական տարրը դարձաւ Կովկասին շնորհիւ այն պայմաններուն զոր ուս ըստիմը ստեղծեց իրեն համար . այդ ըստիմը , որքան ալ յօտի ըլլար ինքնին՝ բազ-դատմամբ անգիրական կամ ֆրանսական ըստի-մին , պարզապէս դրախտային էր՝ բարդատմամբ այն ըստիմին որուն ենթարկուած էր Հայը մահ-մտական տէրերու լուծին տակ : Այն ուժեղ դիմադրութիւնն իսկ զոր այս պահուս Կովկասի Հայութիւնը ի յայտ կը բերէ թուրք հրանե-րուն դէմ , արդիւնքն է ուս ըստիմին . տաճ-կահայը , որ այնքան թոյլ դիմադրութիւն ցոյց

միշտ կը ցուցնէր դաշնադրութեան բանաձև (որուն պատ-ճենը վերջիս հրատարակեց իմաստաբար) . արքունիքի , բանակի , վարչութեան բոլոր մանրամասնութիւնները ճշգրտած էին . բայց քոմիւթիկ յանկարծ մտնելով՝ ծրար-դիր ջոխն ինկաւ , ու չուրն ինկաւ՝ անշուշտ ոչ թէ մի-կայն քոմիւթիկի մտնուս պատճառով , այլ որովհետեւ Թուրքիա այնքան ալ չէրթո՛ փափագ չուներ Հայոց Սաղա-ւորութիւնը վերականգնելու , իսկ Հայերը բաւական ուժ չուներին այդ ծրարիկն իրագործումը « պահանջելու » հա-մար : 1828ի ռուս-թուրք պատերազմին առաջ , Թուրքիա նորէն շոյազեց Հայոց աչքին՝ շատ աւելի տարտամ կեր-պով՝ Սաղաւորութեան « միբարդ » , բայց պատերազմին ա-ւարտուելէ յետոյ , միբարդ անհետացաւ ու Փայասենիան երևան եկաւ՝ որ Հայոց էկեղեցիքն անկախութիւնը կը ստանալապաւրէր . բայց Թուրքոյ մակնային տակ՝ Հայու-թիւնը չուներ առաւ , հանգչեցաւ , մարտնցաւ , զօրա-ցաւ ցեղովին եւ անհատապէս :

ուսաւ , միեւնոյն միտն ու արեւնէն է որմէ կազմուած է ուսահայը . քաջութիւնը չէ որ կը պահիս տաճկահայուն մէջ . անհատական կամ խմբական շատ զէպքերու մէջ՝ ան կրեւան հանեց անօրինակ յանգչութիւն . ուսահայոց այս վերին 3—4 տարուան պայքարին մէջ՝ ստանկահայ տարրը անազնի դեր կատարած է , անձնագոյութեան ու արիւթեան պայքերուցիւ ապացոյցներ տուած է . ու Կալիցիներ սպաննելու համար Կովկասեան քոմիւթիկները իբր թերութիւն տաճկահայի ընտրեցին : Զարմանալու չէ սա-կան որ՝ հաւաքաբար՝ ստանկահայք այնքան թոյլ կրեցին միայն ինքնապաշտպանութեան մէջ ի-րենց հողին վրայ . թուրք ըստիմը հազար ձե-ւով աւելի զթուար կը դարձնէ ինքնապաշտ-պանութիւնը . Թուրքերը , Բիւրտերը , Զերքեզ-ները , Լազերը , Կաթիկանները , զինուորները , մուլաները , բոլորը միացած էին տաճկահայ ան-դէն ժողովրդին դէմ . ու այդ խեղճ հօտը չա-գուցանեց թիւ ունէր գիտակից եւ ուշիմ վա-րիչներ . քաջութիւնը եւ յանգչութիւնը՝ իր մէջ՝ կը յայտնուէ ծայրայեղ ձեւերով , բայց եւ իբր բացառութիւն , իբր հիւանդագին արդիւնքը յիմարացնող գոթապիկն կացութեան մը . մեծա-մասնութիւնը՝ հարկաւորաբար թուլցած , այլա-սերած է իր ծուծը մտած ստրկական ոգիէն . այդ քաջութիւնը շատ աւելի յաճախ կը յայտ-նուի բոլորանուէր անձնագոյութեամբ քան յար-ձակողական ոգիով , թշնամին իր բազուկին տակ ջախջախելու ինքնավստահութեամբ Կով-կասի մէջ , կացութիւնը եւ պայմանները բոլոր-րովին տարբեր են . դարձ է ի վեր , Հայու-թիւնը հոն չուէր առած , հանգչած է՝ մարգու-պէս ապրելով . կեանքի , ինչքի , պատուոյ բա-ցարձակ ապահովութիւն վայելելով , զէնք գոր-ծածելու , բանակին մասնակցելու արտոնութիւն ունենալով . նուազ բուռն ու խելախ , աւելի հանդարտ , աւելի սեւական ու բնական արու-թիւն մը կայ ուսահայուն մէջ , աւելի խոր զգացում մը մարգկային արժանապատուութեան , աւելի վստահութիւն իր ուժին , եւ աւելի մեծ չափով կազմակերպութեան ու կարգապահու-թեան ոգի (զինուորական կեանքի արդիւնք) , աւելի կրօնի , ձեռնբեք պիտեր Ռուս իշխա-նութիւնները յաճախ չիլ դիրք մը բռնեցին , բարոյապէս Թաթարը խրախուսելով . բայց վեր-

Հապէ՛ւ՝ Թուրքերուն մէջ մասն էր միայն որ յարձակեցաւ, ոռւս բանակը չմիացաւ Թուրքերուն՝ Հայոց դէմ յարձակելու, ընդհակառակն մերթ Թուրքերուն ծայրայեղութեանդ առաջին առաւ թնդանօթը անոնց դէմ դարձնելով. այս պաշտօն՝ Վերոնցով-Տաշեօֆ համագումարի մը մէջ փողոված է՝ իր իսկ նախաձեռնութեամբ՝ Հայոց եւ Թրքաց ներկայացուցիչները, եւ անկեղծօրէն կը ջանայ վերջ դնել հայաթուրք պայքարին։ Բաղդատութիւն իսկ կարելի չէ տաճկահայուն եւ ոռւսահայուն պայմաններուն միջեւ՝ Թուրքին դէմ իրենց պայքարին մէջ։

78ի պատերազմէն յետոյ բացուող չըջանին մէջ՝ Հայոց եւ Ռուսիոյ յարաբերութիւնները փոխուեցան, ցրտացան, եւ հետզհետէ դէպ ի փոխադարձ թշնամութիւն ուղղուեցան։

Երկու ազգերէն ո՞վ է նախ փոխուած, Հայոց, Հայկական թագաւորական վերականգնումի խոտման դրժումը Ռուսիոյ կողմէ՝ հայ վարիչներուն ախորժելի չէր կրնար բլլար անշուշտ։ Բայց Անգլիան ալ՝ երբ Եգիպտոսի մէջ մտած է, եգիպտական անկախ բեժիմ մը հաստատել խոտացած է նախ՝ Նուպարին եւ Եգիպտացի բոլոր հայրենասէրներուն, իսկ հին հաստատուելէ յետոյ՝ հիմնած է անգլիական բեժիմ՝ խտրվական առերեւոյթ եւ ձեւական տեքորին ներքեւ։ Եգիպտացիք՝ բաց ի սակաւաթիւ մահմետական կրօնամոյններու խմբակէ մը՝ ատոր համար չեն ատեր Անգլիացիները, որովհետեւ կը զգան որ անկախութիւն չունենալով հանդերձ ունին, չորսիւս Անգլիացիին, գոյութեան պայմաններ անհունապէս շաւագոյն քան ինչ որ ունեին Թուրքին սիրապէսութեան օրերուն։ Այդ բաղդատական եղբայրացութեան է որ Հայերը համեմու էին, եւ որուն հայ վարիչները չեն հասած։ Նոյն իսկ 78ի պատերազմէն առաջ, եթէ Գրիգոր Արքեպիսկոպոսի յատկորէն ոռւսասէր էր(1), թրքահայ եւ ոռւսահայ վարիչներու մե-

ծամանութեան մէջ հակառուս զգացում մը կը տիրապետէր։ Տեղկանցի գեղեցիկ վէպը՝ Շահենն ի Սիպիւր, լոյս ածուած 1878էն առաջ, մոլեգնօրէն ոռւսաստեաց է։ Հայ հոգեւորական-

պատ տաճկանաց, ահա այդ ուղերձը, (Թալմաշնո-թեամբ Անկուսիի)։

« Զերդ-կայսերական բարձրութիւն,

« Բնակելով Ռուսաց կառավարութեան հովանու ներքեւ եւ վաղուց արդէն վայելելով՝ մեզ համար Թանկագին պետութեան հովանաւորութեան տակ՝ հանգստութեան եւ խաղաղութեան բոլոր պարգևները, մենք Թիֆլիս քաղաքի ընակիչ Հայերս, դրուածք քրիստոնէական մարդասիրութեան զգացմունքից, չենք կարող անտարբեր մնալ դէպ ի այն աներեւակայելի տանջանքները, որ կրում են ասիական Թուրքիայի սահմաններում ընկաղղ մեր ցեղակիցները եւ համադաւանները, ուր ոչ անհատը, ոչ սեփականութիւնը, ոչ կրօնը, ոչ քրիստոնեաների կեանքը եւ ոչ նպատակ ընտանիքի, կանանց եւ աղջիկների պատիւը ոչինչով չէ ապահոված։

« Գիտենալով Թէ ո՞րքան մեր սիրելի Թագաւորը եւ ամբողջ Ռուսաստան անսահման համակրում են Թուրքիայի քրիստոնեաների վիճակին, մենք Թէ՛ն արևմտակից եւ Թէ՛ն արևելից մեր եղբայրները իրուկութեան բարեօրոյման ամբողջ յոյսը դնում ենք Ռուսաստանի հզօր հեղինակութեան վրայ եւ ապաւինում ենք միմիայն ինքնակալ կայսրին։

« Քրիստոնէական մարդասիրութեան, խոր ցաւակցութեան, ազգակցութեան զգացմունքը դէպ ի մեր եղբայրները՝ դրդեց մեզ դիմել Ձեր կայսերական բարձրութեան օգուտափառ միջնորդութեանը՝ եւ ամենահաւատարմաբար խնդրել Ձեր բարձրութիւնի՝ արևմտեկ Թագաւոր Վայսրի ոտների մօտ մեր ամենապատասխան խնդիրը՝ պաշտպանել իր հզօր ձեռքով Թուրքիայի այլ քրիստոնեաներին հաւասար կերպով՝ մահմետականներին միշտ ճշնունած Հայոց ազգը, այն միջոցներով որ նախախնամութիւնը յանձնել է Նորին Մեծութեանը եւ որ նա անելի յարմար կը համարի։

Մեծ-իշխան Միխայիլը զրկեց այս ուղերձը Ձարին։ Զարը հեռագրով յայտնեց շնորհակալութիւն Թիֆլիսի հայ ազգաբնակչութեան, և հռուսական բանակները խոյսցան դէպ ի տաճկանացատան։

(1) 1876ին, Արքեպիսկոպոս ինքն իսկ էր որ նախաձեռնութիւն ունեցաւ ոռւսահայ նասարակութեան կողմէ ուղերձ մը ներկայացնելու փոխարքայ Միխայիլ Նիքոլայեւիչին՝ խնդրելու նմար Ռուսաց միշտառնութիւնը ի նը-

նութեան մէջ էր մանաւանդ որ գրեթէ միահեծան կը տիրէր ռուսաստեցութիւնը. հայ եկեղեցականներէն շատերը կը մտածէին թէ Հայերը Պարսից եւ Թրքաց լուծէն անցնելով ռուսական տիրապետութեան տակ՝ աւելի կորսնցուցած էին քան չա՛նած: Արդիւհանի մամը եւ Նալբանդեանի բերդարդելումը կը յիշուէին իբրեւ որոշ ապացոյցներ ռուսական հայալինջ թաքուն ծըրազրին. արդ, անկարելի է ընդունիլ որ ռուսապաշտ Արդիւհանը, որ արդէն իր ամբողջ գործունէութեան ընթացքին՝ աւելի պաշտպանութիւն եւ աջակցութիւն գտած է ռուս իշխանութիւնէն քան Հայոցմէ, սպաննուած ըլլայ ռուս կառավարութեան հրամանով. իր խորհրդաւոր մահը կարելի է մեկնել անձնապաշտութեամբ կամ սիրային դրուագի մը հետեան: Երբ Թուրքերէ սպաննամար, գալով Նալբանդեանին, անոր ձեռքակալումը արդիւնք էր Հայերու մատնութեան, եւ ռուս կառավարութիւնը զայն ձեռքակալած է ոչ իբր հայ ազգաւոր, այլ իբր ռուս ոչնչական, իբր բարեկամ եւ աջակից Պաքունիսի եւ Հերձէնի: 1867ին՝ Նալբանդեանի մահէն յետոյ՝ Արեւելեան թատրոնին մէջ Հայք տուած են թատերական երեւոյթ մը ի յիշատակ «Ազատ Աստուան» ի երգչին. խաղացուած է Սէտֆանեանի «Վարդան Մամիկոնեան»ը. խաղէն յետոյ՝ տեսարանը ներկայացուցած է Սիպերիոյ ձիւնապատ գայտելութուն մէջ մենաւոր կանգնած չիրմ մը (Պոլիս այդ միջոցին կարծած են թէ Նալբանդեան մենուած է Սիպերիոյ մէջ աքորուած . . .): Սէտֆանեան կ'ոգէ Նալբանդեանի ուրուականը. չիրմը կը բացուի, եւ Նալբանդեանի ոգին դուրս կը ցատէ ու «Ազատ Աստուած»ը կ'արտասանէ. Սէտֆանեան կ'ուղղէ անոր ուռուցիկ ճառ մը՝ ռուսական բռնաւոր ու հայալինջ րեւոյթին դէմ որոտացող (տես Ժամանակ, լրագիր Ստեփան Փափազեանի, 1867): Մանօթ է նաեւ Մամուրեանի 1878ին առաջ, Պերլիսի վեհաժողովին միջոցին ու անկէջ յետոյ բացարձակապէս հակառուս եւ թրքասէր ոգով գրած յօդուածներու շարքը: Հայոց մէջ կ'իշխէր վախ մը Ռուսէն, «ազգակուլ» Ռուսէն. «Թուրքը տեսնենք կը կտրէ, Ռուսը արմատը կը կտրէ» առած դարձած էր Հայոց մէջ: Ինչպէս բացատրել այդ վախը. եւ կը կարծեմ թէ այդ սոս-

կումը յառաջ կուգար՝ եթէ զգացման խորքը քննենք՝ ոչ այնքան Ռուսիոյ սովորաբար ձեռք առած ռուսացնող սխտեմական միջոցներէն որ քան այն բնազդական սպաւորութիւնն թէ Հայը չէր կարող գիմազրել՝ ռուսական բարձրագոյն տարրին հետ միացմամբ՝ ռուսաստան վտանգին, մինչդեռ մանմետական տար ին՝ քաղաքակրթապէս ստորագառ եւ կրօնքով տարբեր՝ մերձաւորութիւնը հրաշխաւորութիւն մըն էր իր ազգայնական պաշպանման. ասիկա տկարութեան խոտով անտութիւն մըն էր. Լեհերը երկայն աւտեւ կրած են Ռուսիոյ «ազգալինջ սխտեմ»ին ամենէն ահաւոր փորձերը, եւ սակայն ոչ մէկ Լեհացի չէ ռուսացած, որովհետեւ Լեհերը կը սիրեն ու կը յարգեն իրենց ազգութիւնը եւ հօրապէս կ'ուզեն Լեհ մնալ: Հայերը կը վախնային Ռուսէն, որովհետեւ իրենց վրայ վրաստանութիւն չուէին: 78թ. պատերազմին միջոցին, թրքահայ վարիչները ռուսաստեաց էին. հակառակ որ ռուս բանակիները իրենց դուռն ունէին Լազարէֆի, Տէր-Ղուկասոֆի, Շուքով-Նիքոֆի, Լորիս-Մելիքոֆի պէս Հայեր, Վասպուրականի, Տարսի Հայերը՝ այդ պատերազմին սկիզբներէ՝ հետեւելով հայ վարիչներու հրահանգին՝ թուրք բանակներուն օգնած են, պաշար, տուար, եւն, հայթայթելով, Բայց որովհետեւ տխմար Թուրքերը Վասպուրականի ու Տարսի Հայութեան վրայ արձակեցին Բիւրսերը եւ թոյլ տուին անոնց՝ ամենավայրագ կերպով կոտորել ու կողոպտել Հայերը, աստեղծ ի հարկէ օտիպակ» պատերազմին վերջերը փոխելոյն իրենց ընթացքը, ռուսական բանակներուն օգնեցին եւ անոնց յաջողութեանը նպաստեցին (1): Սան-Սթեֆանօի դաշնագրին խմբագրուած միջոցին, Ներսէս Պատրիարքը գնաց զիմել Մեծ-Իււքս Նիքոլային, հնազանդելով ժողովրդական պահանջին եւ դէպքերուն ստեղծած անխուսափելի պէտքին. յաջողական «քրիստոնեայ» բանակ մը Պոլսոյ դուռն էր եկած, ռուս բանակը էրզրումը կը

(1) Այս իրողութիւնը կը հաստատէ նաեւ Վերթոյ Պերար La politique du Sultan գրքին մէջ, «Վերլին ռուսութեանը պատերազմին տան», Ռուսերու մերձեցումը՝ հակառակ որ անոնք հայագրի Լորիս-Մելիքոֆի հրամանատարութեան տակ էին՝ Հայաստանի մէջ չլարոյց այն խառնազավաւութիւնն ու գործակցութիւնը զոր կը յուսային և:

գրաւէր. Հայաստանի մէջ ահաւոր ջարդեր տեղի ունեցած էին թուրք կառավարութեան հրամանով . յաւիտեանական դատապարտութեան պիտի ենթարկուէր 'ներքէս' չլիմուով ռուս յաղթականին' Հայութեան զատր անոր հզօր բազուկին տակ դնելու համար :

Դժբաղդաբար , Դրիգոր Օտեան , որ բուն վարիչ ուղեղն էր տաճկահայոց՝ այդ մեծ օրերուն մէջ , Ռուսիոյ մօտ հայ ազգին բնածայր զիրքը անփոփոխ չպահեց այնուհետեւ Պերլինի Վեհաժողովին ատեն Հայերը յայտնապէս հակեցան դէպ ի Անգլիա եւ հայկական հարցը Ռուսիոյ ձեռքէն առնուելով Անգլիոյ յանձնուելուն « աջակցեցան » (1) :

Կարելի չէ վէճի ենթարկել հայ վարչնեւորու ընթացքին « ազնուութիւնը » . անոնք կը մտածէին թէ Ռուսին անձնատուր ըլլալով՝ միմիայն կեանքի , ինչքի եւ պատուոյ ապահովութիւն պիտի ստանային , մինչ հայ ազգութեան պահպանման պիտի կրեար վտանգուելու . կ'երեւակայէին , կը ցանկային , կը կարծէին թէ արեւմտեան Եւրոպային օգնութեամբ պիտի յաջողէին ստանալ աւելին , — ինքնավար բեւոյժ մը . Հարցը կը կայանայ գիտնալու մէջ թէ ճիշդ « հաշուած են » : Չեմ կարծեր :

Անգլիոյ մէջ , որուն վրայ իրենց յօյրը կը դնէին , այդ պահուն կը արտապետէր պահպանողական կուսակցութիւնը , որ քերտօքէն թըրքասէր էր , Թուրքիոյ լուծին տակ հեծող քրիստոնեայ ազգութեանց ազատման հակընդդէմ , Կար անշուշտ Անգլիոյ ազատական կուսակցութիւնը , իր գլուխն ունենալով մեծ Կլառմօնը , եւ որ այդ ազգութեանց ազատումը կը պահանջէր՝ Փրանսայի եւ Իտալիոյ ազատականներուն հետ . եւ այդ ազատական կուսակցութիւնն է որ անգլիական հասարակութիւնը ցընցեց ու պարտաւորեց պահպանողականները Պուլկարիոյ ինքնավարութիւնն ընդունելու . միայն թէ Պուլկարիոյ դատը լուծուեցա՝ որովհետեւ Պուլկարիները զեացան մինչեւ իրենց նպատակին

հասնիլը՝ սերտ փարած մնալ Ռուսին , դիմելով հանդերձ Անգլիոյ . եւ Անգլիոյ ազատականները՝ ռուս կառավարութեան ջանքերուն աջակցելով է որ նպաստեցին Պուլկարիներու դատը լուծելու (առանց Ռուսին ղեկուարական միջամտութեան) Անգլիոյ ազատականներուն բոլոր ճառերը պիտի չկրնային Պուլկարիոյ ինքնավարութիւնը իրականացնել : Պուլկարիները՝ դիտանալով օգտուել թէ՛ Ռուսէն եւ թէ՛ Անգլիոյ ազատականներէն , ստացան ճիշդ այն արդիւնքը զոր կը ցանկային , այսինքն բացարձակ ինքնավարութիւն :

Հայերը պէտք էր նմանապէս փարած մնային Ռուսին , իրենց համար արեւն թափողին , Էքզորումը իր բանակովը գրաւողին , եւ անոր տալով հանդերձ առաջին տեղը իրենց դիմումներուն մէջ , դիմէին Անգլիոյ եւ Եւրոպայի միւս պետութեանց . Անգլիա արդէն իսկ պիտի ընէր ինչքն . բան՝ որպէս զի Հայաստան Ռուսիոյ չկցուի . եւ հաւանական է որ Հայաստանի կացութիւնը բարւոքելու համար աւելի լուրջ միջոցներ ձեռք պիտի առնուէին :

Ընդունե՞ք որ Պերլինի Վեհաժողովին ատեն համակրական ընդունելութիւնը զոր Անգլիոյ ազատականները ըրին հայ պատգամաւորներուն , հայասիրական միջոցները , յօդածները , ներշնչած ըլլան Հայոց յոյս մը , զոր դժուար էր չունենալ : Ընդունի՞ք նաեւ որ Անգլիոյ գերագորդը իրքը Պերլինի Վեհաժողովին մէջ՝ մղած ըլլայ Հայերը իրենց բազմ զօրաւորագոյնին համակրութիւնը չհանելու մէջ իրեն տրուելու : Բայց Կրպտոսի Դաշնագրութիւնը զոր Անգլիա հրապարակեց Վեհաժողովին առաջարկէ յետոյ , ա՛յ ո եւ ծայրայեղ յոյսի թելերը կը կտրէր : Հայ ժողովրդին բաղձանքն էր Թրքահայաստանի երեք նահանգներուն մէջ ինքնավարութիւն ստանալ . Ռուսին խմբագրած Սան-Սթէֆանոյի 16րդ յօդուածը այդ բաղձանքը կարեւորութեան սահմանին մէջ կը դնէր . ահա այդ յօդուածը .

« Որովհետեւ ռուս բանակին ճեղացումը Հայաստանի այն մասերէն զոր այժմ կը գրաւէ ան՝ կարող է տեղի տալ երկու երկիրներու լաւ յարաբերութեանց վնասաբեր ընդհարումներու եւ բարդութեանց , Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ անյապաղ իրագործել բարւոքումներ

(2) Այս իրողութեանը մասին , զոր մասնանիշ ըրած եմ « Պատարանատուութիւնները » յօդակներու մէջ (Անա-հիւ , 1899) , աւելի մանրամասն պիտի խօսեմ յատուկ յօդուածով մը զոր պիտի հրատարակեմ ի ծնոյց Անախիսի մէջ , Ստեփան Փափազեանի « Յուշատետր »-ին վերջին մասին հետ՝ որ դեռ կը մնայ անտպս :

ընն ու բարենորոգումները զոր կը պահանջեն տեղական պետքերը այն նամանգներուն մէջ որ Հայերէ բնակուած են, եւ անոնց ապահովութիւնը երաշխաւորել Քիւրտերուն եւ Զէրքերուն դէմ:»

Այս յօդուածը, ուր « Հայաստան » բառը կը գտնուի, Հայոց համար մասնաւոր բարենորոգմանց իրագործուիլը պայման դնելով ռուս բանակին դուրս ելլելուն՝ դրական երաշխիք մը կը ներկայացնէր Հայոց դատին համար . անգլիական զինանագիտութիւնը ոչ միայն քննեց « Հայաստան » բառը, ոչ միայն չբացուց ռուս բանակի ներկայութեան երաշխիքը եւ անոր տեղ գրաւ վեց պետութեանց հաւաքական հոկոդութեան տարտամ, անիրազորոյն (եւ այնքան քիչ անկեղծ) պայմանը, այլ եւ կիւրտոսի Դաշնագրութեամբ որոշապէս ցոյց տուաւ թէ ի՞նչ վերածուած, ի՞նչ սահմանափակ եւ աննշան պաշտպանութիւն մըն էր զոր կը խոստանար Հայոց . ահա ինչ կ'ըսէ կիւրտոսի Դաշնագիրը .

« . . . Այն պարագային ուր Ռուսիա վար դնէ Պաթումը, Արտաիանը, Կարսը կամ այս դիրքերէն մէկը, եւ եմէ Ռուսիա ո եւ է ատեն փորձ մը ընէ գրաւելու ն. Կ. Վ. Սուլթանին Ասիոյ մէջ ունեցած եւ խաղաղութեան վերջնական պայմանագրով որոշուած երկիրներէն մէկը, Անգլիա յանձն կ'առնէ ն. Կ. Վ. Սուլթանին սիւնալու՝ զէնքի միջոցով պաշտպանելու համար այդ երկիրները :

« Ի փոխարէն, ն. Կ. Վ. Սուլթանը Անգլիոյ կը խոստանայ մտցնել հարկաւոր բարենորոգումները (որոնց յետեւ) պիտի որոշուին երկու Տէրութեանց կողմէ) այդ երկիրներուն մէջ գտնուող Բ. Դրան քրիստոնեայ եւ այլ հպատակներուն բարւոյ վարչութեան եւ պաշտպանութեան վերաբերող. եւ որպէս զի Անգլիա ի վիճակի ըլլալ ապահովելու իր յանձնառութեան կատարումը, ն. Կ. Վ. Սուլթանը կը հաւանի նշանակել կիւրտոս կողին որ Անգլիոյ կողմէ գրաւուի եւ կառավարուի:»

Երիտասարդ-Թուրքերուն ծրագիրն է այս, բառ առ բառ Ոչինչ մասնաւոր՝ Հայոց համար. « Հայ » բառն իսկ չէ յիշուած . ընդհանուր տարտամ բարենորոգումներ՝ պետութեան ասիական նահանգներուն բոլոր ցեղերուն համար :

Իր « Սուլթանին քաղաքականութիւնը » սքանչելի գրքին մէջ, որ, Մաք-Բոլ կանոնկոսին « Սուլթանը եւ Մեծ Պետութիւնները » գործին հետ, ամենէն լուրջ ու հմուտից եւ ամենէն խորապէս « հայասէր » ուսումնասիրութիւններէն է որ նուիրուած ըլլան Հայոց խնդրոյն, ահա ինչ որ կը գրէ Վիքթոր Պերար այս մասին . « Սան-Սիւֆասիո մէջ կը պայմանագործէին բարենորոգումներ, հետեւաբար՝ առանձնաշարժումներ՝ միմիայն Հայաստանի համար: Կիւրտոսի դաշնագիրը կը խոստանար Փոքր-Ասիան ընտելել դարձնել ամենուն, Մահմետական ու Քրիստոնեայ, Հայ, Յոյն, Լազ եւ Բիւլտ, առանց ցեղի ու կրօնի խարտիթեան:» Այն « մեծորանտոմ »-ին մէջ զոր Անգլիա կցեց կիւրտոսի Դաշնագրին, Լորտ Սուլզպերի, ինչպէս ինչ հանդերձ « բարենորոգումները որ հարկաւոր են այդ երկիրներուն մէջ » կը յայտարարէր թէ « ընդհանուր խօսքերով (այսինքն տարտամ) յանձնառութիւնէ մը աւելին բաղձալի չէր նկատէր » . կ'աւելցնէր՝ թէ « անկարելի չէր համարէր որ խնամու ընտրութիւնը եւ հաւատարմի աջակցութիւնը անհատական պաշտպանութիւնուն, որոնց պիտի յանձնուի իշխանութիւնը այդ երկիրներուն մէջ, աւելի կարեւոր տարր մը ըլլան՝ ժողովրդին կացութեան բարելաւման համար՝ քան նոյն իսկ օրէնսդրական փոփոխութիւններ » . դարձեալ՝ միեւնոյն մեծորանտոմին մէջ՝ « Աքեական Թուրքիան կը պարունակէ ազգաբնակչութիւններ շատ տարբեր ցեղերէ եւ կրօններէ որոնք ընդունակութիւն չունին ինքնավարութեան համար եւ անկախութեան բաղձանք չունին, բայց որոնք իրենց հանդարտութիւնը եւ քաղաքական բարօրութեան ամէն հեռանկար (perspective) պարտական են Սուլթանին կառավարութեան:»

Ասիկա շատ յստակ է: Պարզապէս հիմէն քայքայումն է հայկական դատին, Հայոց — ինչպէս ո եւ է ժողովուրդ Փոքր Ասիոյ — ըստ Անգլիոյ՝ անկարող է ինքնավարութեան, եւ անկախութեան բաղձանքն իսկ չունի. անոր գերագոյն երջանկութիւնը Սուլթանին կառավարութեան հովանաւոր տակ մնալն է, (այն կառավարութեան որ այդ անիծեալ դաշնագրին ստորագրուելէն անմիջապէս առաջ հաղաբաւոր Հայեր ջարդել տուած էր Տարսին եւ Վասպուր-

բականի մէջ), ու այդ երջանկութիւնն իր լրման հասնելու համար կը բաւէ որ ահաւոր զազան Մէհմէտ մը տեղ զիջ մը նուազ զազան Ահմէտ մը զըզուի իբր վախ Հայոց զլխուն վրայ նըստելու . . . :

Աւելին կայ : Այդ պարզ յանձնառութիւնն իսկ չկատարեց Անգլիա : Մտիկ ընենք նորէն Պէտրական . « 1880էն 1890, այդ բարենորոգումները (որ ըստ Կիպրոսի դաշնագրին յետոյ պիտի որոշուէին) ոչ Բ. Դոնէն ներկայացուեցան , ոչ Անգլիային պահանջուեցան : Ռուսիա Կ. Պոլսոյ մէջ իր ազդեցութիւնը բոլորովին կորսնցուցած էր : Անգլիա եւ երբեք ինքզինքնութիւնը ընդհանրական աշխտեղ ամենագործին եւ սակայն Անգլիա ոչինչ կը պահանջէր հայկական նահանգներուն համար : » Մինչեւ Սասունի 1894ի կոտորածին հետեւանքով Անգլիայ մէջ երեւան եկած հայաստեան շարժումը որ ստիպեց պաշտօնական Անգլիան իր ընթացքը փոխելու , անգլիական կառավարութիւնը իր այդ « թէզը » անփոփոխ պահպանած է , ինչպէս եւ իր անսարքերութիւնը՝ գէթ այդ « թէզը » լրջօրէն իրագործելու . « 1892ի փետրուարին , կը գրէ Պէտրական , արտաքին գործոց նախարար Սախտփաչյան , որ Տեյլի Նիւիզ մղած պայքարէն կը գոռացատէր , Պոլսոյ անգլիական դեսպանը կը պատասխանէ , « թէ Թուրքիոյ համար լաւագոյն քաղաքականութիւնը , մանաւանդ այն նահանգներուն մէջ ուր տիրապետող է քրիստոնեայ տարրը , լաւ պաշտօնեաներու ընտրութեան մէջ է » : Լորտ Սուզֆորդ իր շնտէ իր դեսպանին յայտարարութիւնները . « Նկատելով որ դժուար է պետութեանց միաբան միջամտութիւն մը գոյացնել , անգլիական կառավարութիւնը դադրած է վերջին տարիներս՝ Պերլինի 61րդ յօդուածին գործադրութեան եւ ընդհանուր բարենորոգումներ մտցնելու մասին Բ. Դրան մօտ պնդելէ (որպէս թէ արդէն երեք իրօք լրջօրէն պնդած ըլլար) : չառացած է Դրան ուշադրութիւնը հրաւիրելով յոռի վարչութեան ապացոյց եղող իրողութեանց վրայ զոր իր հիւպատոսներն իրեն մատանելի բրած են , » (Կապոյտ Գիրք , 1898, III, էջ 8) : Երբ Սուլթանը ինքնաբերաբար բարենորոգմանց խնդիրը կը յարուցանէ 1892ին , եւ անգլիական դեսպանին կը յայտնէ թէ զարման յանձնախումբ մը պիտի

ղրկէ զանոնք տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու , « Ձեր հետազոտին ընդունեցայ , կը պատասխանէ Լորտ Ռոզգլէրի՝ իր դեսպանին , ուր ինձ կ'իմացնէք թէ Սուլթանը զիտաւորութիւն ունի քննութիւն մը բանալու իր ասիական նահանգներուն վրայ՝ անոնց վարչութիւնը բարւոքելու մտքով , Ծնորդաւորեցէ՛ Նորին Վեհափառութիւնը այս որոշման համար , որ լաւագոյն արդիւնքները պիտի ունենայ իր ժողովուրդներուն երջանկութեան եւ իր պետութեան վերայ » (Կապոյտ Գիրք , 1896 , III, էջ 42) : Հոս ալ , ոչ բարենորոգման խօսք կայ , ոչ Հայաստան : Անգլիա միմիայն կ'ուզէ որ ասիական նահանգներու վարչութիւնը քաղաքներ : Մինչեւ վերջը ան պիտի պահէ այդ տեսութիւնը , « Ռուսական դեսպանը որ արձակուողով կը մեկնի , կը գրէ Սըր Ֆիլիք Քըրրի 1894 փետր. 14ին , եկաւ ինձի իր հրաժեշտի այցելութիւնը տալ : Հայկական հարցին վրայ խօսեցաւ ինձի . . . : Իրեն պատասխանեց թէ՛ դժուար կը գտնէի , եթէ ոչ անկարելի , մղել Թուրքիան որ ասիական Թուրքիոյ մէջ բարենորոգումներ մտցնէ , եւ թէ մեր տեսակէտով՝ ամենակարեւոր կէտը լաւ կուսակալներու անուանումը ապահովելն էր : » (Վիքթոր Պէրար , La politique du Sultan , էջ 143—148) :

Հակառակ այս բոլորին , հակառակ որ Կիպրոսի դաշնագիրը որոշապէս կը սպաննէր « հայկական հարցը » ինչպէս Հայոց զայն կ'ըմբռնէր , հայ ժողովուրդը միշտ շարունակեց — եւ հետզհետէ աւելի շնչուած կերպով — կոնակ դարձնել Ռուսին եւ բոլոր յոյսը գնել Անգլիայ վրայ , իր բոլոր դիմումներն ուղղել դէպի Անգլիա :

Կիպրոսի դաշնագիրը կարգացած ըլլալով հանդերձ , Ներսէս Պատրիարք՝ զարձեակ՝ Պոլսոյ Ազգային Ժողովին ուղղած իր ատենաբանութիւնը , որով 1878ի տաքնապին միջոցին իր գործունէութիւնը կը բացատրէր , կ'աւարտէր լաւատես ու յուսալից կոչով մը հրաւիրելով Հայերը որ Անգլիոյ հովանւոյն տակ՝ վաճառականական , ճարտարարուեստական , երկրագործական , մտաւորական լայն շարժումով մը Հայաստանը վերանորոգեն ու բարգաւաճեցնեն :

Միամիտ յոյսեր , որոնց խախտութիւնը չուտով ապացուցին « իրողութիւնները » թիր

քահայոց կացութիւնը Պերլինի Վեհաժողովէն յետոյ հետզհետէ աւելի վատթարացաւ, ու Անգլիա ոչինչ ըրաւ. Հայերը պաշտպանելու համար Պահ մը, Ներսէս Պատրիարք, զգալով գործուած սխալը, փորձեց վերստին Ռուսիոյ յանձնել Հայոց հարցը, Հայաստանի կացութեան վրայ մասնաւորապէս ռուս դեսպանին ուշադրութիւնը հրաւիրեց, բայց «րոպէն» անցած էր. այժմ Ռուսիա նուազ ուժեղ էր Բ. Դրան մօտ, որու վրայ Անգլիա կ'իշխէր 1880ին Ներսէս դիմեց դարձեալ Անգլիոյ՝ երբ Կլատսթոն կառավարութեան գլուխն անցաւ. Կլատսթոն փորձեց՝ հրաւիրելով գործակցութիւնը եւրոպական միւս պետութեանց ու մասնաւոր Ռուսիոյ՝ բան մը ընել Հայոց համար, բայց իր կազմակերպած Տիւլլինօի նաւային ցոյցը արդիւնաւոր եղաւ Մոնթենեկրօի եւ Յունաստանի հարցերուն, ապարդիւն Հայոց դատին Իսկ 1888էն սկսեալ, հայ գործիչները որդապէս հակառուս եւ անգլիամոլ երեւոյթ մը տուին հայկական գործունէութեան, — ինչ որ ստորեւ պիտի ապացուցանեմ աւելի մանրամասն կերպով:

• •

Պերլինի Վեհաժողովէն մինչեւ Ալեքսանդր Գի գահակալութիւնը, ռուս կառավարութիւնը շարունակեց բարեկամ մնալ Հայոց հանդէպ, որովհետեւ Ալեքսանդր Բ. անձնապէս կը սիրէր Հայերը՝ եւ Լորիս-Մելիքօֆ Ռուսիոյ ամենէն ազդեցիկ անձն էր: Արդէն իսկ, Պերլինի Վեհաժողովին ատեն Հայոց բռնած չափազանց անպիկասէր դիրքը որով չափով անախորժ տպաւորութիւն մը թողած ըլլաւու էր Ռուս կառավարական շրջանակներուն մէջ: Բայց այդ անախորժ տպաւորութիւնը զեն մինչեւ հայաստեցութիւն չէր դացած: Ռուս ընկերութեան մէջ սկսած էր սակայն արդէն կազմուիլ կուսակցութիւն մը, իրեն գլուխ ունենալով Փոպէտոնսոցֆը, եւ որ պիտի ինչեւէր համալսականաւորութիւնը. այդ կուսակցութիւնը, կրճատելու ու ազգայնամոլ, կ'առէր ռուս պետութեան բոլոր ոչ-ռուս ցեղերը, Հայերն ալ մէկտեղ հաշտելով. իր խտէալն էր բիրտ միջոցներով ռուսացնել այդ բոլոր ցեղերը. այդ կուսակցութիւնը միանգա-

մայն կատաղօրէն հակառակ էր Ռուսիոյ ըսեմը ազատական ձեւի վերածելու ձգտումներուն: Ալեքսանդր Բ.ի սպանումը աղէտք մը եղաւ ամբողջ Ռուսիոյ, ու մասնաւորապէս Հայոց համար: Ալեքսանդր Գի օրով Լորիս-Մելիքօֆ պարտուեցաւ Փոպէտոնսոցֆէն, եւ յետագիւմակաւորութիւնը եւ օտարաւորութիւնը յաղթանակեցին: Ռուս ինգիլին այս չարափոխման պատճառներուն մէջ ամենէն կարեւորը այն դաժնութիւնն է որ կազմուեցաւ Ռուսին մէջ՝ Պերլինի Վեհաժողովէն յետոյ, ուր Անգլիա զէնքով յաղթող Ռուսիան բռնադատեց զիւսանցիւնական պարտութիւն մը կրելու, անոր յաղթանակէն արդիւններուն մեծ մասը խլեց իրէն, եւ Պուլկարիան ու Հայաստանը՝ ուր ռուսական արիւն էր թափուած՝ Ռուսին զէս պատուարի փոխարկեց: Ոչինչ աւելի հասկնալի էր քան այդ դաժնութիւնը, Նոյն զգացումն է որ ունեցաւ Ֆրանսան ալ 70ի պատերազմէն յետոյ, ուր Գերմանացւոցմէ պարտուելէն աւելի իրեն ծանր եկաւ Մուրաֆի բոլոր պետութիւններէն, նոյն իսկ Իտալիայէն՝ որուն ազատիչն եղած էր՝ լըժուիլը: Այդ դաժնութեան հետեւանքն է նստաւոր, կապածոտ, ասեցող ոգին որ երեւան եկաւ Ռուսիոյ — ինչպէս Ֆրանսայի — կառավարական ուղղութեան մէջ 70էն ու 78էն յետոյ(1):

(1) Վիքթոր Պերար կը գրէ այս մասին. «Ռուսիա, Արեւելքի մէջ, մէկ դարէ ի վեր աշխատած էր քրիստոնեաներու ազատագրման, եւ մեծապէս կը զանգատէր Յոյներու, Սերպերու եւ Պուլկարիներու ապերախտութենէն: Ֆրանսա, Արեւմուտքի մէջ, նպատակած էր ազգայնութեանց կազմութեան, ու՝ զոք գերմանական սիւնութեան, դեռ տեղիք ունէր իտալական ապերախտութենէն զանգատելու: Երկու կողմէն ալ յոգնած էին Տոն Քիշոթի դերէն, զգուած՝ անշահախնդրութենէն, կամ, «շանսլէրի» ներքու մէջ գործածուած բառով՝ «Իտալիոյ հիմար պատերազմ ընելէ վազ անցած»: Կը հուշակէին պէտքը անձնական հաշիւին, որու մասին մինչեւ այդ րոպէին արդարեւ քիչ մը անհոգ էին գտնուած եւ որու ամէն քաղաքական գործիչ պէտք է անշուշտ մեծ կարեւորութիւն տայ, որովհետեւ ոչ ոք կրնայ ուրանալ այն իրաւունքը զոր կառավարութիւններն ունին իրենց շահերը

Անգլիական դևանագրությունն ընթացքը թուրքերոյ հարցին մէջ եղած է մին ամենին անբարոյականներէն զոր պատմութիւնը արձանագրած ըլլայ։ Ռուսն է որ մեծ ու բարի պայքայն սկսած է մահմետական լոնսպլիտիեան դէմ։ Ռուսին շնորհին է որ քիչ մը եւրոպական կեանք մտած է Ասիոյ մէկ անգղին մասին մէջ։ Ռուսն է որ Օսմանեան Պետութեան լուծին տակ հեծող քրիստոնեայ ազգութիւնները ազատելու առաջին նշանը տուած եւ անոնց ազատման մէջ ամենէն էական ճիգը կատարած է։ Ռուսը անուշտ իր շահուն համար կը վարուէր այդպէս (ո եւ է եւրոպական պետութիւն իր այս կամ այն շահուն համար է որ զոհողութիւն յանձն կ'անէ այդպիսի հարցերու մէջ), բայց հոտ՝ Ռուսին չահերը կը համաձայնէին ընդհանուր քաղաքակրթութեան շահերուն հետ։ ամբողջ աշխարհ օգտուած է՝ Կովկասին Ռուսի ձեռք անցնելէն, ինչպէս եւ Յունաստանի, Սերպիոյ, Ռումանիոյ, Պուլկարիոյ, Մոնթենէգրոյի ազատագրումէն։ Ռուսական պատմութեան պարծանքն է այդ դերը զոր կատարած է ռուս ազգը, զեր բարձրորէն քաղաքակրթական, որուն բաղադատելու արժանի դեռ ոչինչ է կատարած աւելի հզօր — եւ աւելի ճոխ քաղաքակրթութիւն մը ներկայացնող — գերման ազգը։ Արդ, Անգլիա, միմիայն իր ներթական շահերուն համար, արդիւնց Ռուսին չարունակել այդ դերին կատարումը։ Անգլիա հռչակեց թէ թուրքը աւելի օգտակար է քաղաքակրթութեան քան Ռուսը, եւ իրիմի զգուշելի պատերազմը սարքեց, ուր քրիստոնեայ ազգեր թուրքին հետ ձեռք ձեռքի տուած՝ Ռուսին դէմ պայքարեցան։ 78ին, Անգլիա դարձեալ իր անձն կրցածն ըրաւ Ռուսը հեռացնելու համար Պալէստինայէն ու Հայաստանէն, ջանաց նոյն իսկ Պուլկարիոյ ապստոնէն արգիւել։ Եւրոպեացի Հայաստանը թուրքին թաթերուն տակ պահել։ Բնական է, նոյն իսկ արգար, որ այս բոլորը

պաշտպանելու։ Բայց վեհանձնութեան շրջանէ մը յետոյ՝ որ Թերեւս շատ անճիգ էր եղած, հակազդեցութեամբ՝ կը դիմէին հակառակ ծայրայեղութեան, եւ շատ երկայն ատեն ներկայ շահը անտես ըրած ըլլանուն համար այլ եւս միմիայն անմիջական շահը կ'ուզէին ի նկատի ունենալ։»

գաղութիւնն արթնցուցած ըլլային ռուս հողին մէջ։ Փոպետոնոսդէֆեսն ռուս տարրը այդ գաղութնուն ծայրայեղ, թիւ ու տեղեւ եղաւ, ու կարծելով Ռուսաստանը զօրացնել, կամ Անգլիայէն վրէժ լուծել, մեծապէս յետեց Ռուսաստանին։ Այդ թուրքացի գաղութեան շրջանը հողեքանակայն տաքնապ մըն էր՝ որ չէր կրնար մշտապես ըլլալ (Հայերը գուշակած ըլլաւուն էին ասիկա), արուած ըլլալով որ այդ աշխարհայեացքը համապատասխան չէ բուն ռուս հողին, որ վեհանձն է, խանցալատ եւ մարդասէր։ Հայերը պէտք էր գիտնային ըստ պատել միայն ծամանակաւոր մարիկն անցին, — ջանալով այդ անը անը անհրաժեշտ էր մարիկէն չվատառելու համար։ Արդ՝ Հայերը հակառակ վարմունքն ունեցան։ Եւսկէ կրցանին ըրին այդ անհրաժեշտ աստիճանները փութացնելու եւ անոր աղետաւոր արդիւնները փութացնելու եւ ծանրացնելու համար։ Եւ եթէ Ալեքսանդր Բ-ի մահէն առաջ հայաստեայ ռուսները փոքրամասնութիւն մըն էին, Հայերն իրենց ընթացքով հզօրապէս նպաստեցին որ այդ հայաստեայութիւնը համատարած դառնար ամբողջ ռուս ժողովրդին մէջ։

Ըսի վերեւ որ մինչեւ Ալեքսանդր Բ-ի մահը, Ռուսաւ շարունակեց իր սիրալիր վարմունքը հանդէպ Հայոց, մասնաւորապէս իր հոգածութիւնը Թրքահայոց համար։ Ամէն անգամ որ Թրքահայոց ներկայացուցիչները Ռուսիոյ դիմեցին իրենց հասարակութեան վերջերուն դարման խնդրելու համար, սրտագին ընդունելութիւն գտան ռուս կառավարութեան կողմէ։ Կովկասի մէջ Մեծ Իլիան Միխայէլ Նիքոլայէվիչն էր փոխարքայ՝ մինչեւ 1882, այսինքն ամենաազնիւ անձնաւորութիւն մը որ հայաբար կը սիրէր Հայերը եւ որուն ձեռքին տակ Ռուսահայ հասարակութիւնը քաղաքականապէս երջանիկ էր եւ ազատ 1882էն սկսեալ է որ Ռուսահայք փոպետոնոսդէֆեսն Ռուսիային ճաշակն աքին։ Տնտեսութեան փոքրագոյն, յաջորդելով մեծ Իլիան Միխայէլ Նիքոլայէվիչին, իր աջակից՝ « ռուսաւորմանական շրջանի հոգաբարձուն » Ծանոթակիւն հետ խնայ ու կասկածոտ դիրք բռնեց զէպ ի Հայերը, ու 1885ին բրտօրէն փակել տուաւ Կովկասի բոլոր հայ դպրոցները։ Այդ արարքը, ու մասնաւոր այն կողմն եղաւ

նախը որով ան կառարուեցաւ, շատ տխուր տպաւորութիւն թողոց Հայոց վրայ. բայց հարցը՝ ինքնին կարծուածէն աւելի բարդ է։ Ռուս կառավարութեան ցանկութիւնն էր կողմ կասի Հայոց դպրոցներուն մէջ ռուս դպրոցներու փոխընդունարաններու անհետն լեզուն տիրապետող տննել։ Ինչքան ալ մեզի համար անտխորթ ըլլար այդ ցանկութիւնը, հասկանալի է ան, եւ ռուսին յատուկ ինքնուրոյն բարբարոսութիւն մը չէ։ Կեդրոնական Պարսկաստան ալ՝ ատենով միեւնոյն ցանկութիւնն ունեցած է երկրին ալլազան ցեղերը ֆրանսացիներու, եւ այդ ցանկութիւնը աւելի մեթոտաւոր կերպով իրականացուցած է Մեծ Յեղափոխութենէն անմիջապէս յետոյ քան Բազուկորական լեռնամիջոցով։ Գերմանիա Ալգաւ-Լորէնի ինչպէս դերմանական Փոլոնիոյ գերմանացիներն սխտեմը կը գործադրէ ամենայն խստութեամբ. ու Ռուսը արդէն իսկ շատ աւելի ծանր ու վտանգաւոր կերպով ռուսացման սխտեմը կիրարկել սկսած էր Փոլոնիացիներ քան ինչ որ Տոնտուքոֆ-Գորսաքովի որով ուղեց ընել Հայոց։ Թիւրքիւր իր բոլոր մանրամասնութիւններովը չեմ գիտեր, եւ որով կարծիք մը չեմ կրնար յայտնել այդ մասին։ Բայց ինծի կը թուի թէ ռուսական ցանկութեան այդ իրականացման առաջին փորձին փութացման մէջ Հայոց անբաղաճաքէտ ընթացքը մեծ դեր խաղացած ըլլալու է։ Ռուսերը, իրենց արեւելեան քաղաքականութեան համար անհրաժեշտ պէտք ունենալով Հայոց, շատ հաւանականաբար՝ հակառակ փոպտոնացեալներն տարին բոլոր թունաւոր թելադրութեանց՝ մանաւոր զգուշութեամբ եւ մեղմութեամբ պիտի վարուէին Հայոց հետ, ինչպէս որ ըրած էին մինչեւ այն ատեն։ Թաքթի պակասը զոր Հայերը ցոյց տուին՝ պէտք է մղած ըլլայ ռուս իշխանութիւնները մինչեւ այդ քան զուգն որդուծու։ Յայտնի է որ Գէորգ կաթողիկոսը ռուսաստանացի էր եւ թրքասէր(1)։ շատ լուրջ

ռուսահայեր ինծի հաւատած են թէ Նանտվսկի երբ եկաւ Կովկաս՝ ոչ մէկ որոշ տոեութիւն չունէր Հայոց դէմ, եւ թէ Տոնտուքոֆ-Գորսաքով «նոր աղատած Պուլկարիոյ ինքնավարութեան գործադիրը», ինչպէս կ'ըսէ Ակնունի, ամէն կերպով համակրելի եւ յուսատու անհնաւորութիւն մը կը նկատուէր Հայոցմէ՝ այն պահուն երբ պաշտօնին ղրոխն անցաւ։ Հայոց դպրոցները փակելէ առաջ, այդ երկու անձերը փափաքեցան զաղափար մը կազմել այդ դպրոցներուն փոխընդուն, ներքին կազմակերպութեան, դասաւանդութեան եղանակին վրայ։ այդ փափաքը սպորինի չէր ոչ ալ ընտանոցական։ որքան ալ անոր ներքեւ դպրոցներուն ծրագիրը փոփոխուլու թաքուն միտում մը նշմարէին, Հայերը պէտք չէր մերժէին կատարուին այդ փափաքին։ արդ — իրողութիւնը ինծի պատմութեան է ականատես ռուսահայերէ, — Նանտվսկի երբ ուղած է այցելել Թիֆլիզի Ներսիսեան դպրանոցը եւ քննութիւն մը կատարել, Գէորգ կաթողիկոսը փակել տուած է դպրոցին դռներն անոր երեսին, ինչ որ ստիպած է Նանտվսկին ժամատարմանով ընկերացած հին բանի մտնելու (ո եւ է կառավարութիւն, նոյն իսկ ամենէն ազատականը, այդպիսի ըմբոստացման մը հանդէպ նոյն ձեռով պիտի վարուէ։ մենք այստեղ դեռ երէկ տեսնեց թէ ինչպէս ֆրանսական կառավարութիւնը՝ կաթողիկոս միտաւորութիւնները իրը օրէնքի հակառակող երկրէն արտաքսելէ ու իրենց կալուածները զրաւելէ յետոյ, այժմ եկեղեցապատկան առարկաներու ցուցակին յօրինման դիմարդող կրօնաւորներն ու հաւատացեալները կը բանտարկէ, հրացանի կը բռնէ եւ եկեղեցիներուն դռները խորտակելով օրէնքը կը փորձարէ)։

Գէորգ կաթողիկոսին ու բոլոր հայ հոգեւ-

միրեանի գալուստը եւ ուղեւորութեան նըպատակը. Գէորգ Կաթողիկոս Նախ եւ ոչ իսկ ուղեց ընդունել Ներսիսի պատուիրակը. վեց օր զայն սպասցնելէ յետոյ՝ հայեցաւ ընդունելի՝ երբ ան յայտնեց թէ կ'ուզէ իր աջն հիմաբուրելու համար միայն զինքը տեսնել, եւ ըսաւ անոր՝ «Գնա՛ ըսէ՛ այդ գէզվէկին (Ներսիսէսին) որ այդպիսի յիմարութիւններէ ետ կենայ։ Սուլթանը աւելի լաւ է Հայոց համար քան Զարը։»

(1) 1878ին, Ներսէս Պատրիարք, մէկ կողմէ զրկելով պատգամաւորութիւն մը Պերլին, զրկած էր նաեւ Իզմիրլեանը Էքզիստիս, որպէս զի Գէորգ կաթողիկոսը հիմնով ինքն ալ իբրեւ Հայոց կաթողիկոս Զարին դիմելու եւ ծանցկայացոյց հիմար օգնութիւն ուղեւոր. լրագիրները արդէն իսկ ծանուցած էին իզ-

ւորականութեան բացարձակ « ոչ կարեւոր » ընդհանրութեան, յետոյ ծրագրի փոփոխման առաջարկին հանդէպ, հայ զպրոցներու վարչական անկախութիւնը եւ հայկական ոգին չզոհելով հանդերձ՝ ռուսական փրկութեան համաձայնեցնելու ձգտող « քոմիտե» մը գտնելու փորձ միտի Հայոց կողմէ չըլլալը — ինչ որ կարելի էր եւ հարկաւոր —, կասկած ներշնչած պէտք է ըլլայ Տոնտուքօֆին եւ Շանուրովին, կամ երբէք արդէն իսկ տարտամ կասկած մը ունէին՝ զայն չեղած ու զօրացուցած . եւ այդ երկու անձերը, որ կրնային բարեկամ ըլլալ Հայոց, թշնամի են դարձած: Եւ ասիկա այնքան ճիշդ է որ, երբ Մակար յաջորդեց Դէորդին, իր մէկ խնդրանքը բաւեց որպէս զի զպրոցները վերաբացուէին, որովհետեւ Մակար ռուս կառավարութեան վստահութիւն ներշնչող անձ մըն էր: Դպրոցները բացուեցան, սա տարբերութեամբ որ առաջուան պէս ժողովրդական ընաւորութիւն պիտի չունենային այլ եւս, այլ հայ հոգեւորականութենէն անմիջական կախում պիտի ունենային, ու զայմանաւ որ վեց տարի յետոյ այդ զպրոցներուն բոլոր զանաւորները ըլլային այլ եւս միմիայն « ցեղաւոր » (այսինքն ռուսական վկայական ստացած) ռուսցիներ: 1890ին Տոնտուքօֆ-Քորսաքօֆի յաջորդեց Շէրէմէթիէվ, որ կ'ըսէ Ակնունի(1), զգուս կառավարչապետի օգնական եղած ժամանակ ճանչցուած էր իբրեւ խաղաղ եւ տեղական տարրերի հետ հաշտութիւն կայացնելու քաղաքականութեան կողմնակից: « Այդպիսի անձի մը ընտրութիւնը ցոյց կուտար թէ ֆէթէրպոլիկ կառավարութիւնը կ'ուզէր չափաւորեցնել Հայոց եւ Ռուսաց միջեւ սկսած հակառակութիւնը: « Շէրէմէթիէվ, կը շարունակէ Ակնունի, իբր հակառակորդ հայածառէր քաղաքականութեան, փոքր ինչ խաղաղացրեց մտքերը: » Պիտի տեսնենք սակայն թէ, հայ « պրոլիտիկա » ներքէ պէս վարուեցան ճիշդ այդ շրջանին ուր հայտառէր Շէրէմէթիէվ մը կար կոմկասի գլուխը: Վեց տարի յետոյ, երբ իբրիմեան արդէն յաջորդած էր Մակարին, զպրոցներու հարցը նորէն բացուեցաւ . իբրիմեան երկու տարի պայմանաժամ խնդրեց, եւ ստացաւ . բայց 1897ին, Կա-

լիցին, նշանակուած՝ կոմկասի կառավարչապէս, որոշապէս հակառայ քաղաքականութիւն սկսած էր բռնել . զպրոցները փակուեցան ու կառավարողը դաւաճեցաւ:

Ուրիշ հարց մը որ՝ Տոնտուքօֆ-Քորսաքօֆի օրով՝ նպատակ էր Հայոց եւ Ռուսաց յարաբերութեանց ցրտացման, զինուորագրութեան հարցն էր . Հայերը հնազանդեցան հրամանին, բայց մեծ տնտեսութեամբ . տնտեսութիւնը կը ծանալարար ժանաւորող կարգ մը յիմարական զրոյցներով՝ ժողովրդին մէջ տարածուած, եւ որոնց համեմատ որպէս թէ զինուորական վարժութեանց համար իրենց ծննդավայրէն հեռացող Հայերը այլ եւս պիտի չգառնային, բռնի պիտի ռուսացուէին, եւ թէ քիչ յետոյ Հայոց ազդիկներն ալ պիտի առնէին եւ ռուս զինուորներու կիսութեան տային. ասոնք նշաններ էին թէ դաւաճող ստրկութեան հետքերը չէին անհետացած արեւելեան Հայութեան հոգիէն . Ակնունի կը մեղադրէ ռուս իշխանութեանց որ ոչ մէկ կարգադրութիւն չեն ըրած այդ զրոյցներուն անհիմ ըլլալը բացատրելու համար . եւ կը կարծենք թէ ասելի հայ վարիշները պարտականութիւն ունէին ցրելու այդ տղայական կասկածները՝ որ հայ ժողովրդին երեւակայութենէն ծնած էին, եւ բացատրելու Հայոց թէ զինուորագրութիւնը օգուտ միայն կրնար բերել ամէն հայ անհատի ինչպէս եւ ամբողջ Հայութեան, Ռուս իշխանութիւնները շատ գէշ ազդուեցան զինուորագրութեան հանդէպ Հայոց ընած դիրքէն, եւ մէկ քանի տեղ շատ կոպիտ ընդհարումներ տեղի ունեցան, ուր իբրաւր դէմ եկան հայ գեղջուկներու անմիտ կասկածները եւ խաղախներու վայրագութիւնը:

Ինչ որ ռուս իշխանութեանց Հայոց հանդէպ (նախ զպրոցական հարցին մէջ, յետոյ ընդհանուր Հայոց հարցին մէջ) ընթացքը փոփոխելու մղած էր, այն կասկածն էր թէ Հայերը թաքուն ցանկութիւնն ունին Մեծ Հայաստանի կայսրութիւնը վերահաստատելու՝ զայն տարածելով մինչեւ Վորոնէժ, թէ այդ հայրենասիրական շարժման գլուխը ինչ կղերն է, եւ թէ Հայերը անգլիասէր են, Անգլիոյ գործիչ եւ Ռուսին թշնամի, կասկած զոր ռուս կառավարութիւնը սկսաւ տածել Հայոց նկատմամբ՝ Տոնտուքօֆ-Քորսաքօֆի օրով: Ակնունի, յիշ-

(1) « Կոմկասեան Վեբեր »:

լով այդ կասկածը, կը յայտարարէ թէ ան ամբողջութեամբ անհիմ էր, ու ռուս շինողներէն բոլոր հրահանգ ու առեցողք երեւակայութեան ծընունդն, Ակիսունի կը սխալի. հայ կղերք իր մեծամասնութեամբ հայրենասիրական շարժման պարագլուխ չէ եղած (հարցը Միսիթարեանց վերայ չէ որոնք ազգասիրութեան մեծ ուսուցիչներ եղան, եւ որոնցմէ չէր Ռուսին կասկածը). Արքեպիսկոպոսն, Աշտարակեցիք, իրիմեանի, Վարձապետեանի, Իզմիրլեանի պէս եկեղեցականներ շատ խոշոր դեր կատարած են մեր նոր ժամանակներու Հայոց ազգային կեանքին մէջ, բայց բացառութիւններ են եղած. Էլմիամծինը իրօք հայկական թագաւորութեան վերակազմման գաղափարին վառարանն է եղած պահ, բայց ատիկա՞ն արդիւնի օրերու մէջ երբ՝ Արդութեաններն ու Աշտարակեցիները՝ ռուս Զարբուռն հաւանութեամբն ու համարձեւութեամբը այդ երազը հիւսած են. իսկ այն միջոցին ուր Տոնտուքֆ-Քորտաքֆ կ'երեւակայէր Էլմիամծնայ մէջ՝ հայկական թագաւորութեան մը վերահաստատման ծրարքը որ գոյութիւնը, Էլմիամծինը այդ մասին խորհած իսկ չունէր, Բայց անհիշող չէր որ Հայերը Անգլիոյ « յամախորդ » էին եղած Պերլինի Վեհաժողովէն ի վեր, եւ Անգլիոյ օգնութեամբ թրքական Հայաստանի մէջ հակառուս երաքաւորին մը կազմելու ցնդրական գաղափարը կը սնունդանէին: Հայ ժողովուրդը չէր այս սպանիական զգեստը կառուցանողը. ան՝ Կովկասի մէջ՝ ուրիշ բան չէր ցանկար բայց Մեծ-Իշխան Նիքոլայէվիչի բեռնի մը յաւերժացումը, իսկ՝ Տաճկաստանի մէջ՝ թրքական բեռնի մը բարձումը եւ հանդիւրժելի, մարդավարի կեանքի պայմաններու հաստատումը. հայ « պոլիտիկոս »ներն էին որ յօրինած էին՝ սոմանթիկ երեւակայութեան մը փետուրներով՝ թրքական Հայաստանի մէջ « էթաթմաթ » մը մը յղացումը, որ եւ ներքին թէզը կազմած էր Պերլինի Վեհաժողովին հայ պատգամաւորութեան:

Այս յղացումը 1878էն մինչեւ 1888 առաւել կամ նուազ թաքուն էր մնացած գէթ, եւ անորոշ 1888ին, ան՝ հրապարակուեցաւ որոշապէս հակառուս ձեւով մը, եւ տասն անգամ աւելի անընային կաղապարով մը, Նազարբեկի ղեկավարութեամբ նոր կազմուած Հնչակեան կու-

սակցութեան ծրագրին մէջ, զոր Հնչակի պաշտօնաթերթը հրատարակեց 1888ին. Այս ծրագիրը Հնչակեան կուսակցութեան « նպատակը » կը բացատրէ սա բառերով. « Թուրքահայ ժողովրդի դրութիւնն այսօր Հայութեան ամենահիւսանող կողմն է. եւ ամբողջ Հայութեան պարտականութիւնն է՝ այսօր եւեթ բուժել այդ հիւսանողութիւնը եւ առաջնապէս Թուրքահայ ժողովրդի ազգային անկախութիւնն ու քաղաքական ազատութիւնը ձեռք բերելուց ու հաստատելուց յետոյ՝ այդպիսի զօրութեամբ շարունակել ընդհանուր Հայութեան ազատութեան գործը, ազատեց բռնակալ շինող ռուսահային ու պարսկահային, եւ կազմել այդ երեքից մի դաշնակցական առավելաբարկան հանրապետութիւն, որ համայն Հայութեան համար ճամբայ կը բացէ դիմելու դէպ ի հեռու որ նպատակը, դէպ ի իտէալական հասարակական կազմակերպութիւնը, դէպ ի սօցիալիստական աշխարհը, դէպ ի ուր պիտի դիմէ համայն մարդկութիւնը: »

Կանոնագիր Հնչ. կուսակցութեան. դրոյնի ձեւով՝ սպուկով՝ Լոնտոն, 1891:

Նոյն կանոնագիրը կը պարունակէ նաեւ հետեւեալ պարբերութիւնը (էջ 9). « Որ եւ է պատերազմ մղած ժամանակ այս կամ այն պետութեամբ Թուրքիայի դէմ (ս'ով հայերէնի՝ այլանաղակութիւն), պէտք է համարիլ յարմար որպէս յեղափոխականների համար իրենց մօտակայ նպատակն իրագործելու, միակերպ զօրութեամբ յետ հրելով եւ հալածելով, ինչպէս Թուրք պետութեան, նոյնպէս եւ ամէն օտար տէրութեան, որ դիտաւորութիւն կ'ունենայ հայ ժողովրդին դրաւել իր դիրքը: Դրա համար հարկաւոր է կազմակերպուած պատերազմական ապստամբական ուժերին իրենց զօրոգութիւններ ժամանակ՝ պատերազմի սկզբից մինչեւ վերջ՝ տալ մի որոշ ու բացառիկ դիրք իրենց երկու թշնամիներէ վերաբերութեամբ, որոնց հանդէպ իրենց յայտնելով հանդերձ երկրորդ հակառակորդ, այդու ամենայնիւ զիսպարապէս կը ձգտին կորզիլ Թուրքիայ իդերիշխանութիւնը հայ ժողովրդի վերայից: » (1)

(1) Հնչակեան կանոնագրին երկրորդ և յաւելաւ պարբերութեան մէջ, որ երեւած է 1897ին՝ Լոնտոն, այս բոլոր վերոյիշեալ ֆրազները ընդուած են. բայց արդէն ուշ էր:

Հոս չեմ ուզեր յամենալ ի վեր հանելու յնորականութիւնը այս ծրագրին . ինչպէս կարելի է երեւակայել իբր հնարաւորութիւն մը՝ տանկական, ռուսական եւ պարսկական Հայաստաններուն ազատագրումը եւ ռամիւշվարական հանրապետութեան մը ձեւով անկախ գոյութիւնը, միայնակ , կղկղացած՝ թշնամի Ռուսերու, Թուրքերու եւ Պարսիկներու մէջ . ինչպէս կարելի լի՝ առանց խնդրուել ընդունել որ խեղճ Հայը , եւ այն ալ զեռ զէնք գործածել չգիտցող տանկայայ՝ երրորդ պատերազմական կողմ պիտի բռնէր՝ Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ պատերազմի մը մէջ , ու պիտի յարձակէր երկուքին ալ վրայ՝ իր անկախութիւնը գտնելու համար : Չեմ յամենար նաեւ մատնանիչ ընելու անիմաստութիւնը՝ Հայոց իսկական անարաւ ազգայնական դատը ընկերվարական պայքարատեքնական կապիւրու եւ ատով զայն կասկածելի, չփոթ եւ տան անգամ աւելի անլուծելի դարձնելու գաղափարին : Պիտի դիտել տամ միայն որ ծրագիրը որոշապէս հակառուս էր :

1890ին, Վ. Պատրիքօֆ եկաւ Պոլիս եւ սարքեց քանի մը ուրիշ Հնչակեաններու հետ Գում-Գումուի առաջին ցոյցը . ձերբակալուեցաւ , յանձնուեցաւ ռուս զեսպանատան , եւ իր վրայէն զանուեցաւ Հնչակեան ծրագիրը . Պատրիքօֆ ինքն իսկ պատմած է այդ զէպըը իր յիշատակագրին մէջ՝ զոր Շարժումը հրատարակեց 7-8 տարի առաջ . երբ ռուս զեսպանատունէն տեղեկութիւն ազդեցին Պատրիքօֆին՝ Հնչակեան ծրագրի ռուսական Հայաստանի վերաբերեալ տողերուն մասին , « Ատիկայ դեռ ապագայի խնդիր է , պատասխանեց Պատրիքօֆ , հիմակուհի մայ , տանկական Հայաստանն է որ կ'ուզենք ազատել . . . » :

Հայ յեղափոխութիւնը կը սկսէր ուրեմն՝ իր առաջին քայլէն իսկ՝ մէկ բուռնցքը ցոյց տալով Թուրքին , միւսը Ռուսին :

Պարզ ողջմտութիւն ունեցող ու եւ Հայու կը հարցնեմ : Հայկական դատին յաջողութիւն անկարելի դարձնելու համար կարելի՞ էր յղանակ արարք մը աւելի ազդեցիկ քան այդ ձեւով խմբագրուած ու հրատարակուած ծրագիր մը : Հայ ազգը կը ճանչնար միայն մէկ հարց՝ քաղաքական սահմանի մէջ , — տանկայայց հար-

ցը , Սան-Սթէֆանօի ու Պերլինի դաշնագրերով նուիրագործուած ինչո՞ւ բարդել անոր վրայ ռուսահայկական եւ պարսկահայկական հարցեր , եւ ինչո՞ւ ստեղծել ընդհանուր հայկական պետութիւն մը — եւ այն ալ հանրապետական ձեւով — վերականգման ցնորքը , որուն ոչ թէ միայն Ռուսիա , այլ ամբողջ Եւրոպա , երբեք համախոհ պիտի չլլար : Ի՞նչ իրաւունքով գործիչներու խմբակ մը այս ձեւը կուտար հայկական հարցին Պարսկահայ եւ ռուսահայ հասարակութիւնները այդպիսի « մանտա » մը տուած էին Պ. Նազարբէկ եւ ընկերութեան , Պատասխանատուութեան զգացումէ՞ն ո՞րքան զուրկ եղած ըլլալուն այդ պայմանները , իրենց դարցոցականի այդ յղացումը իբր հայ ժողովրդին քաղաքական իտեղալը աշխարհի ներկայացնել յանգնելու համար : Այլ իրականութեան տարրական զգացումէն ո՞րքան զուրկ ըլլալուն էին , չըմբռնելու համար որ՝ նոյն իսկ ենթադրելով որ պարսկահայաստանի եւ ռուսահայաստանի կցումը թերեւական ազատագրուած Հայաստանին իբր հեռաւոր ապագայի մը մէջ կարելութիւն մը հնարաւոր ըլլար նկատել , այդ կարելութեան հիմունքն իսկ խախտել էր՝ առաջին օրէն յայտարարելը թէ տանկական Հայաստանի ազատագրումէն անմիջապէս յետոյ ռուսական ու պարսկական Հայաստանը պիտի ապստամբէին ռուս ու պարսիկ բռնակալ լուծէն ազատելու համար , եւ թէ նոյն իսկ այն պարագային մէջ՝ ուր այս կամ այն պետութիւնը (այսինքն Ռուսը կամ Պարսիկը) պատերազմ հրատարակէր Թուրքիոյ դէմ , Հայը երկուքին դէմ միանգամայն իր պատերազմական երրորդ կողմ պիտի կանգնէր : Ատիկա ուրիշ բանի չէր կրնար ծառայել բայց եթէ պարսկահայոց կացութիւնը վտանգուելու (ինչպէս որ վտանգուեցաւ ալ պահ մը) , եւ մանաւանդ Ռուսը բացարձակ թշնամի դարձնելով Հայոց՝ թրքահայ դատին յաջողութիւնը վերջնապէս անկարելի դարձնել :

Նազարբէկի հոգեբանութիւնը բացատրելի է . այդ պարտնը երբեք չէ ունեցած սէր իր ազգին համար . ազգասիրութիւնը հնօրեայ մայան նախապաշարմունք մըն էր իր ի ծնէ իմաստակ ուղեղին համար . ինք « քրքրական » յեղափոխականի , թէօրիական գործիչի ծանօթ տիպարն

էր, զորիկ իրականութեանց զգացումէն՝ առանց որուն ոչ մէկ դատ չի կրնար յաջողիլ այս աշխարհին վրայ. իր նպատակը վսեմ ժեսութեամբ կրնայ լինել այս կամ այն օտարազգի յեղափոխականին առջեւ՝ քան իրական օգուտ բերել իր դժբաղդ ցեղին։ Ասելի յանցաւոր է ըստ իս՝ իայ հասարակութիւնը, որ չէ փութացած այդ ծրագիրը մերժել՝ իբր անհարազատ արտայայտութիւն իայ ընդհանրութեան ձգտումներուն եւ քաղաքական ուղեգծին։ Ընդհակառակն Հայոց յեղափոխական տարրը այդ ծրագիրը ընդգրկած է, եւ որովհետեւ ինքն է եղած 1888էն մինչեւ 1897՝ Հայութեան ամենին շարժումն ու ձեռնարկէց մասը՝ աշխարհին առջեւ ցոյց տուած է ամբողջ իայ ազգը իբր համերաշխ այդ ծրագրին։

Ասորիկ ունեցաւ այն միակ արդիւնքը որ անխուսափելի էր. ռուս կառավարութիւնը՝ 1890-91էն սկսեալ՝ որոշապէս հակառակորդ դարձաւ տանկաւայ դատին։ Մինչեւ 1890, ռուս կառավարութիւնը, եթէ Տոնտուքօֆ-Քորսաքօֆի օրով՝ իր նպատակ Հայոց նկատմամբ թթու վարմունքներ ունեցած էր՝ (անոնք ալ ոչ տեսական, քանի որ Տոնտուքօֆ-Քորսաքօֆին յաջողած էր հաշտասէր Շերէմէթիէվ մը), թեր-քահայոց դատին նկատմամբ միշտ պակասած էր համակրական դիրք եւ անոնց հակաթուրք պայքարին խրախուսիչ ու աջակից ընթացք։

«(Պատերազմից յետոյ . . .) Կովկասում, գլխաւորապէս թիֆլիզում, կը գրէ Ակնունի՝ դեռ բուն կերպով շարունակուած էր այն պրոպագանդը, որ պատերազմի օրերից արդէն մոլուն էր յօգուտ թիւրքաց Հայերի ազատութեան։ Կովկասի Հայոց մամուլը, թէեւ Խնթալայ ռուսաց գրաքննութեան, քարծրագոյ բողոքներ էր արձակում թիւրքաց բռնութիւններին դէմ։ Ակնն կողմ ազատ հանգստակութիւններ էին կատարուած յազուադատ թիւրքացայ սովեաների, թիւրքացայ պանդուխտների, թիւրքայալու գոյութիւն ունեցող հայ կական ընկերութիւնների։ Բուն գործունէութեան շրջան էր այդ։ Արարատեան նահանգներից կամաւորներ, պրօպագանտիստներ քաջալերողներ էին անցնում սահմանը եւ դէպի ստրկութեան ձորերը տանում՝ ապստամբութեան հրաւերներ։ Բաքիին իր իմայիլ վէպերին մէջ այդ ապստամբութեան քննարկէր։

գիրն էր տալիս. Արծրունին կրակոտ յողովարարութեամբ հայկական ինքնավարութեան այնքան գրաւիչ գաղափարն էր ժողովրդականացնում, իսկ Բաքայէլ Պատկանեան ռուս միկի սրտում մարտի մոխրածածկ կրակն էր բորբոքում. . . Նոյն իսկ թիւրքացայ գրողները՝ Մերէնց իր վէպերով եւ Փորթուգալեան իր յողովարարութեամբ Կովկաս էին ապաստանում ընդհանուր պրոպագանտը յառաջ մղելու համար։ Մերձեցման խորհրդաւոր շրջան էր։ Եւ այդ մերձեցման մէջ կոտւած կոփուած էր ապագայ կազմի գաղափարն ու ծրագիրը։ Կառավարութիւնը այդ շատ չափովէր։ Լաւ գիտէր, որովհետեւ ռուսաց հիպատոսները այդ միջոցներին թիւրքաց Հայաստանին մէջ իայ տարրին ամենաշնորհ պայտասներն էին, շատ չէլքերում եղն իսկ գրգռիկներ։ Ամենակատակելի եւ ռուսներն է հրատարակութիւնները թիւրքաց էին ռուսարկում իայ հիպատոսների միջոցով, ինչպէս է ամէն տեսակ օգնութիւն. . . Բորքոման շրջանը երկրորդ շրջանը. 80ական թուականների կէսին սկսեց «քաղաքական գործադուլ», — տիրեց լուծութիւն Կովկասում, լուծութիւն Կ. Պոլսի, լուծութիւն եւրոպայ։ . . Բայց այն 90ական թուականները՝ յոգիւ լուծութիւն։ 1890ի յունիսի թիւն՝ «Չայնը հայեց էր գրում լուծութիւն» եւ Կարինի յայտնի ընդհարումը նորից լարեց Կովկասեան Հայերի «ննջած» ուշադրութիւնը. . . Դարձեալ շարժում եւ յուզումը, դարձեալ երիտասարդութիւն մի հոսանք դէպի թիւրքաց Հայաստան, եւ այս անգամ աւելի ուժգին, աւելի կազմակերպուած ձեւով։ Եւրոպայ ընդհանրացաւ։ Եւ մուտք գործեց գիւղերն անգամ, երեւան իկան կուռղ խմբեր եւ դրա հետ միասին պահանջ՝ կազմակերպելու բաժան բաժան ոյժերը։ 1890 թիւն ամառն էր, երբ հիմնադրեց յեղափոխական մի նոր կազմակերպութիւն, «Դաշնակցութիւնը». . . Գործին յարեցին հայ հասարակութեան ակա-նաւոր ներկայացուցիչներ, ինչպէս եւ երիտասարդութեան լաւագոյն ուժերը։ Նոյն այդ ժամանակն էր, որ Կարսի մօտ թիւրքաց Հայաստանի սահմանների վրայ, հանդէս եկաւ ապստամբական մի խումբ, երիտասարդ Կովկասեանի ղեկավարութեամբ։ Ագետութիւնը այնքան զօրեղ էր որ շատերը շտապեցին միանալ այդ խմբին, վճռած ներս խու-ծել Հայաստանը արձարացնել ապստամբու-

Թեան դրօշը : Մասկայն ոգևորութիւնը շուտով շատեց : (Տիտա) կառավարութիւնը որ քաջ գիտէր անցած դարձա՛նք և յօրորովին հաշտ այգով էր ճայում, ՅԱՆԿԱՐԻՓ ՓՈԽԵՑ ԻՐ «ՏԵՆԱԿԵՏ»Ը : Պետերպորտիցի ողորպութեան հրամա ի. ճամնա՛տ ուտիկանութիւնը ցոյց տուց իր «առաւ. ներք» : Մի քանի տե՛ներ, որսեր ձայնական շարժման գլխա- տր զ'կալարներն էին հասարակ, հրահանց քա- տացան ձեռք վերցնել այդ գործից, « երէ չեն ուղում ամենամանր պատասխանատուութեան են- րարիւն » : Խիստ կարգապահութիւններն եղան ղէպի Հայաստան փոխադրուող ղէկքիւի և մարդկանց ղէ՛մ. տեղի ունեց և մի քանի խաղաղութիւններն եւ ձեր ակալարութիւններ. Ի յրումն այս յղորի, կիսուկենակի խումբը, որ տանմանի վրայ մի բնդ- հարումից յետոյ ձերքակարում և յանտարկում էր, ենրարիւնց անտուր խաղաղութիւնների և ինչ- պէս յայտնի է, վերումն էլ տաճանակիւր աշխա- տանքների « յորինակ այլոց » : »

Ակնունիւն այս բուրբը կը պատմէ՝ առանց այդ « յանկարծական փոփոխութեան » պատ- ճարը փնտնելու ու եւ մտահոգութեան Պատ- ճարը ուրիշ չի կրնար ըլլալ բայց եթէ Հնչուկ- հան ծրագրիւր, 1890ի Պոլսոյ ցոյցով արդէն գործադրութեան ճամբու մէջ մտած, եւ որ « ռուսական Հայաստանը Ռուսի բռնակալ լծից ազատելը » իր հիմնական (մէջպէս հեռաւոր) նպատակներն մին կը համարէր : Ակնունիւն ինքն ալ եթէ ըլլար ռուս կառավարութեան վարիչ, պիտի ետ կենար օգնելէ շարժման մը որուն յաջողումը մեկնակէտը պիտի ըլլար Ռու- սիոյ ղէ՛մ հայկական ապստամբութիւն մը :

Հակառակ առոր, ռուս կառավարութիւնը նորէն « բացարձակ » եւ վերջնական ընդգիմու- թեան դիրք մը չէ բռնած այդ պահուն թրքա- հայոց շարժման հանդէպ. ահա ուշագրտւ գէպը մը զոր կը պատմէ Ակնունիւն եւ որ կ'ապացու- ցանէ այս իրողութիւնը .

« Խստութիւնները սկսեցին, մշմարիտ է, բայց որոշ վերապահութեամբ : Եւ այդ պատճա- ռով կառավարութեան բոլոր կարգադրու- թիւնները Հայոց շարժման դէմ՝ աշխատում էին պահել գաղտնի, ծանկուած հասարա- կութիւնից, վարագուրած : Բնորոշ փաստ : Հանրաժանօթ մի հիայ, Թիֆլիսաբնակ, 1891ին կանչուում է Թիֆլիսի նախագահպետի մօտ,

որ յալմնում է նրան, Թէ կառավարութիւնը այժմ չէ կարող հաշտ այգով. հայիկ հայկական շարժման, եւ այդ պատճառով պետք է հեռու մնալ ու եւ է պրոպագանդայից : Հայ գործիչը պատասխանում է. « Կովկասեան Հայերը պա- տերազմից յետոյ մինչեւ այժմ էլ նոյն համոզ- ման մէջ են, որ կառավարութիւնը դէմ չէ Թրքաց Հայերի շարժման, եւ այդ պատճա- ռով ամէն ոք ձգտում է ըստ իր կարողու- Թեան օգնել տանջող եղբայրներին : Սակայն այժմ եթէ որ եւ է պատճառով կառավարու- թիւնը փոխել է իր հայեցակէտը, իմ կարծի- քով, լաւ կը լինէր պաշտօնապէս այդ մասին յայտարարել, որպէս զի Թէ՛ Հայերը զգոյշ լի- նին եւ Թէ՛ ծանր Թիւրքմաքուլութիւնների առաջն առնուի : » Նահանգապետը, համակրե- լով առաջարկին, յայտնում է որ ինքը՝ ան- կարող ու եւ է քայլ առնելու, կը զեկուցանէ կառավարչապետին, ինչիւրեքով նրա կարծի- քը : Մի քանի օրից յետոյ արեմտի նահան- գապետը տեղեկացնում է հետեւեալը. « Ես յայտնեցի ձեր առաջարկը կառավարչապետին, սակայն նորին պայծառափայլութիւնը նկա- տեց . որ պաշտօնական յայտարարութիւն չէ կարող լինել, այն պարզ պատճառով որ կա- ռավարութեան քաղաքականութիւնը ղէպ ի Հայոց հարցը կարող է նորից փոխել » :

Կառավարչապետը չէ յայտնած (գէթ այս իշխած խօսքերուն մէջ) ինչ էր պատճառը կառավարութեան ընթացքին փոփոխման . Թե- բեւ ինքն իսկ որոշ չէր գիտեր, բայց Փէթերս- պուրկի մէջ՝ շատ լաւ գիտէին անշուշտ . Կա- ռավարչապետին վերջին խօսքը նշանակալից է « կառավարութեան քաղաքականութիւնը կա- ռող է փոխել » . Շէրէմէթիէվ, հայասէր, մարդասեր Ռուս, չէր կրնար ըմբռնել որ ռուս կառավարութիւնը մշտապէս հակառակ մնար Թրքահայ հարցին՝ զոր ինքն իսկ ռուս կառա- վարութիւնը հիմնած էր, եւ ինչ որ կապացու- ցանէ թէ Փէթերսպուրկի կառավարութիւնը իր այդ հակահայ ուղղութեան մէջ յանրձանալու ոյ ոչ եւ անխախտ դիտաւորութիւն չունէր, այն է որ՝ հակառակ Փոպատնոսցեֆեան հայաստեաց կուսակցութեան ջանքերուն, ռուս կառավա- րութիւնը՝ աղառամար Ռուսներու առաջարկի մը անհաղով՝ այդ նոյն Շէրէմէթիէվին որով՝ իշխան Ուխտումբին եւ Մասալոֆը դրկեց 1896ին

Կովկաս, քննութիւն մը կատարելու Հայոց հաստատութեան կամ հակառուսութեան մասին. Ուխտամարտի եւ Մասալոֆի ներկայացուցած տեղեկագիրը նպաստաւոր էր Հայոց . բայց Փուպետտոսցէֆ ու Կորեմբէն յաջողեցան համոզել Ձաբը որ իրենց թէզը աւելի ճիշդ էր քան Ուխտամարտի ու Մասալոֆիին, ու հայատեսները իրենց փաստերը գտած էին անշուշտ արտասահմանեան հայ գործիչներու ռուսատեսաց ու անգլիամոլ բացորոշ վարմունքին մէջ, որ աւելի պայծառ ու զօրեղ կրցած է երեւալ իրր փաստ՝ քան ինչ որ Ուխտամարտի եւ Մասալոֆի կրցած էին կովկասեան քննութեան մէջ քաղել : Այդ « Նոր » քաղաքականութիւնը անշուշտ կարող էր փոխուիլ, եթէ Հայք իսկոյն չնշած ըլլային Նազարեղիկեան ծրարքի հակառուս յօդուածը . բայց ընդհակառակն, Հնչակեան կուսակցութիւնը, որ այդ պահուն ամենէն գործօն եւ չարժան մարմինն էր հայ յեղափոխական գործունէութեան, հետզհետէ աւելի կը խորասուզուէր իր հակառուս ուղիին մէջ, գրկելով թրքաւայ գաղտ ռուսական օգնութիւնը, որ զեռքի առաջ՝ դրակեօսօրէն կ'ընծայուէր անոր : Ռուս կառավարութիւնը հետզհետէ ուղղուեցաւ դէպ ի հակառակութիւն թրքաւայոց գաղտի հանդէպ . քիչ յետոյ բողոքովին փոխելով իր քաղաքականութիւնը, Թուրքին պաշտպան ձեւանալով՝ Թուրքիոյ մէջ դերակշիռ սղոցեցութիւն ունենալու անգլիական սիստեմն ընդգրկեց, եւ յաջողեցաւ : 1890էն յետոյ է, կը գրէ Պէրաբ, որ քրթ.ռռուս համաձայնութեան հետեւեալով, անգլիական ազդեցութիւնը տկարացած էր Պոլսոյ մէջ : »

Դիտելի է նաեւ, որ Հայք ամենէն աւելի ուժգնօրէն Անգլիոյ յարեցան՝ դէպ ի 1897, այսինքն այն չըջանին երբ անգլիական ազդեցութիւնը տկարացած էր Պոլսոյ, եւ ռուսականն ու գերմանականը՝ ամենազօրեղ :

Ակնունի չափազանցեալ եւ գրեթէ յիմաբական կը գտնէ այն կասկածանքն ու վախը զոր Ռուսը ունեցած է Անգլիացիին համար . « ամենախելացի ռուս մարդն էլ իր արամաբանութիւնը կ'որոշուի է, հէնց որ խօսք է բացուած անգլիական քաղաքականութեան մասին... Գուցէ ինչ Ռուսաստանը այնքան չէր վախեւնում մօնօգօրական արշաւանքի, որքան ժամա-

նակակից ռուս զինանազիտութիւնը՝ անգլիական քաղաքականութիւնից : . . . Ահա թէ ինչու « անգլիական » անուան յանկարծական կապը Կովկասի Հայերի հետ, այն էլ այն ժամանակ, երբ Թիւրքաց Հայերի քաղաքական գոյութեան խնդիրը օրուայ առաջնակարգ խնդիր էր քաղաքական աշխարհում, դոյզ պտուստեց Ռուսաց պոլիտիկոսներին : . . . » Արդ, ոչինչ աւելի հակախալի է քան այդ կասկածանքն ու սարսափը զոր Ռուսը կը զգար Անգլիացիին . ամէն տեղ ուր Ռուսը ուզած է յառաջանալ, իր դէմը գտած է՝ արգելիչ ժեմթով մը ցցուած՝ Անգլիացին . 1878ին, Հայաստանի ինչպէս Պալէստինայի մէջ, Անգլիացին էր որ դէպ ի Պոլսոյ ճամբան փակեց Ռուսին առհեւ, ու վերջեւ՝ նորէն Անգլիացին էր որ ձափոնի միջոցով՝ ջախջախեց ռուսական տիրապետութիւնը Մայրաքոյն Արեւելքի մէջ : Շատ բնական է որ Ռուսը վատ արամաբար էր դէպ ի հայ ժողովուրդը՝ տեսնելով զայն գործիք դարձած իր ամենէն ոսկորի միջնամիջին : Հայկական տազանապին ամենատուր օրերուն՝ ռուսական զառանգիտութեան հակահայ ընթացքին գլխաւոր բացառորիչ պատճառը Հայոց անգլիամոլութիւնն է : Ակնունի ինքն իսկ իր դրքին մէջ (էջ 42—43) կ'ապացուցանէ այդ իրողութիւնը .

« Պէտէրպուրգեան շրջաններում եւ Կովկասեան կառավարչապետի ապարանքում ասումներ էին կրճատեցում (տեսնելով Հայոց իմաստկութիւնը դէպ ի Անգլիա) . վիճակը ընկաւ Հայոց դպրոցների վրայ, եւ նրանք պէտք է չբանային : « Մենք կը փակենք ձեր դպրոցները, սաաց ենթաին գործերի միեկխտորը Հայոց կարողիկոսի ենթապաշտօնիկ Պետերպուրգում (1897ի) իյրեն պատիժ այն համակրութեան որով համակրած էին Հայերը դէպ ի Ալեքսանդր : »

Ու Կովկասի հայ դպրոցները փակելէն չառ աւելին ըրին Ռուսները՝ Հայոց անգլիասիրութիւնը պատժելու համար :

• • •

Նրբ հայկական տաքնապը պայթեցաւ՝ Սասունի արիւնհեղութեամբ, ռուս կառավարութիւնը նախ տարտամ ընթացք մը բռնեց, որ յետոյ որոշապէս հակառակութեան փոխուեցաւ :

Այս մասին ահա թէ ինչ կը գրէ Մար Բոլ Կա-
նոնիկոսը, անգլիացի մեծառույն ազատական
հայաւէրը, իր «Ռուսթանը եւ Մեծ Գետու-
թիւնները» գրքին մէջ .

«Այս ամբողջ ոճիւրը Սասունի 1894ի
ջարդէն յետոյ բացուած ըննութեան միջոցին
Հայաստանի մէջ կատարուած վայրագութիւն-
ները կատարուեցաւ ոչ առանց հանդիսաւոր
ազդարարութեան մը Ռուսիոյ կողմէն, ինչ-
պէս ցոյց կուտայ Սէն-Փէթերսպուրկի անգ-
լիական դեսպանին մէջ հեռագրին հետեւեալ
հատուածը .

«Նորին Վսեմութիւնը (իշխան Լօպանով)
պատասխանեց թէ երբեք մեծ յոյս չէր ունե-
ցած թրքական յանձնախմբէն սպասուելիք
գոհացուցիչ արդիւնքի մը, եւ թէ կը տարա-
կուէր որ դատի կանչէին Սասունի ջարդը
կատարողները : Իր կարծիքով, սակայն, ա-
մենէն կարեւոր հարցը՝ գիտնալն էր թէ ի՞նչ
պիտի ընէին (պետութիւնները երբ յանձնա-
խմբն իր աշխատութիւններն աւարտէր :
Անկեղծօրէն կը յուսար որ գործնական առա-
ջարկութիւններ պիտի ներկայացուէին (Անգ-
լիոյ կողմէն) Ռուսիոյ :»

«Առիկա ուղղակի հրաւեր մըն էր անգ-
լիական կառավարութեան՝ Հայաստանի խնդ-
րոյն մասին Ռուսիոյ հետ բանակցութեան
մտնելու : Ի՞նչ եղաւ (Անգլիոյ, պատասխանը :
Լուռութիւն մը որ համարժէց էր մերժման :
Առիկա միտէ՛ Ռուսիոյ կասկածներն արժըն-
ցնող ընթացք մը չէր : Բայց Լօպանով իշխանը
նոր փորձ մը ըրաւ Անգլիոյ հետ համաձայ-
նութեան մտնելու :

«Ռուսիա լքօրէն վրդոված էր այդ պա-
հուն՝ քրիստոնէի յանկարծական վազկաբե-
կումէն, ինչպէս եւ ձափոնի առաջնակարգ
պետութեանց կարգին մէջ յեղակարծ երե-
ւումէն : Ոչ Աւստրիոյ, ոչ Գերմանիոյ, ոչ իսկ
Ֆրանսայի է որ դիմեց Ռուսիա՝ հրաւիրելու
իրեն հետ գործակցիլ ծայրագոյն Արեւելքի
մէջ, Անգլիոյ ուղղեց իր հրաւերը, անոր հետ
Հայաստանի խաղաղացման աջակցելու ներք-
նիմաց խոստումով : Դարձեալ Ռուսիոյ առա-
ջարկութիւնը մերժուեցաւ, եւ արդիւնքը այն
եղաւ որ, նախ Ֆրանսան եւ Գերմանիան հրա-
ւիրուեցան ըռնելու այն տեղը զոր Անգլիան
մերժած էր, յետոյ Հայաստան աւերուեցաւ
ու քայքայուեցաւ, վերջապէս՝ ձափոնին բեռ-

ցուցին պայմաններ շատ աւելի ծանր՝ քան
ինչ որ պիտի ըլլային եթէ մենք ընդունած
ըլլայինք միասին գործելու հրաւերը զոր Ռու-
սիա մեզի ուղղած էր :

«Առիկա սկզբնաւորութիւնը եղաւ Անգ-
լիոյ կողմէն : Յետոյ եկաւ բարենորոգ-
մանց վիժմած ծրագիրը, որուն հանդէպ Սուլ-
թանը վարուեցաւ այնպիսի քամահրանքով,
որ՝ երեք շաբաթ մինչեւ անգամ չհասցեաւ
ըսել թէ կ'ընդունի՝ զայն թէ ոչ, ոչ իսկ թէ
կարդացած էր զայն : Ինչու՞ հանդուրժեցին
այդ լիբը ընթացքը, եւ ի՞նչ էր այդ բարենո-
րոգմանց ծրագիրը : Այդ ծրագիրը եւ ոչ իսկ
արժէքն ունէր այն թղթին որուն վրայ գրու-
ած էր, ինչ որ այդ միջոցին ապացուցած
եմ :

» Բարենորոգմանց ծրագիրը, կը յայտա-
բարէր խաղաղական դեսպանը իր կառավա-
րութեան ուղղած հեռագրի մը մէջ, — որ
մերժեց ո եւ չկապ ունենալ մանձնախմբին
ու բարենորոգմանց ծրագրին հետ, — անօ-
գուտ պիտի ըլլար », եւ այդ կարծիքն ար-
դարացնելու համար պատուական փաստեր
կուտար : Իշխան Լօպանովը զայն շատ հիշ-
կերպով անուանեց « անգործածութիւն » :

« Բայց եթէ իր առաջին ծելին մէջ պար-
զապէս անօգուտ էր ան, յետոյ ծիծաղելի ալ
զարժաւ՝ երբ մէկըի ձգուեցաւ միակ ընդու-
նելի պայմանը որ կար անոր մէջ, — այսինքն
թէ բարձրագոյն մանձնակատար մը (Haut
Commissaire) պիտի անուանուէր կանխաւ ո-
րոշուած ժամանակամիջոցի մը համար եւ թէ
անոր անուանումը պիտի ըլլար Գետութեանց
հաւանութեամբ : Այս պայմանը արդէն քիչ
արդիւնք պիտի ունենար՝ որքան ատեն
ընդունէին որ այդ բարձր մանձնակատարը
կրնար մահմտական մը ըլլալ եւ Սուլթանին
սովորական հպատակներէն մին : « Եւ այս
պայմանը մէկըի ձգուեցաւ, կ'ըսէ դեսպանը,
պահպանելու համար համաձայնութիւնը (?)
Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ հետ, որ արդէն ծրա-
գիրը անօգուտ կը նկատէին : »

Գրքին մէջ ուրիշ մասին մէջ, Մաք Բոլ
կը շարունակէ լուսարանել Հայոց հարցին այդ
ամենաշահեկան փուլին ներքին պատմութիւնը,
Վերսալի յիշելէ յետոյ թէ ինչպէս Լորտ Բոգ-
պէրթի կառավարութիւնը մերժեց պատասխա-
նել Ռուսիոյ երկու անգամ համաձայնութեան

գալու մտքով ուղղած հրաւերներուն, Մաք-
րիւ կը գրէ .

Մեր կառավարութեան այս լուռութիւննե-
րը՝ Հայաստանի մասին իր ունեցած դիտաւո-
րութեանց նկատմամբ, վրդովեցին իշխան
Լօպանօֆը, եւ բարենորոգմանց ծրագիրը իր
վախերը հաստատեց : Ան շատ անկեղծօրէն
ըսաւ թէ զայն անգործադիր կը նկատէր .
եւ հասաւ սա եզրակացութեան՝ զոր յայտնեց
ամենայն անվերապանութեամբ՝ թէ Լորտ
Բօգալերիի իրական նպատակը Ռուսիոյ սահ-
մանագլխին վրայ նոր Պուլկարիա մը ստեղ-
ծել էր, որ ապագային պիտի կարենար հայ-
կական անկախ Թագաւորութիւն մը դառ-
նալ ռուսական նշանատանն ալ իր մէջ քաշե-
լով : Իր մտքով՝ Հայտնի ֆարսիկ շարունա-
կութիւն մըն էր Պերլինի դաշնագրին եւ Թրքո-
անգլիական պայմանագրութեան հակառուս
քաղաքականութեան : »

Այս բոլորէն կ' հետեւի թէ 1. Սատունի
ջարդէն անմիջապէս յետոյ, երբ հայկական
տագնապն սկսաւ, ռուս կառավարութիւնը ու-
րուշական հակառակ չէր Հայոց հարցին լուծում
մը տալու. բայց կ' սպասէր որ Անգլիոյ կողմէ
գործնական առաջարկութիւն մը ներկայացուէր .
2. Թէ Անգլիոյ՝ այս սկզբնական շրջանին մէջ՝
Ռուսիոյ հրաւերին հանդէպ պահած լուռութիւնը
կասկած արթնցուց ռուս կառավարութեան
մտքին մէջ եւ իրեն մտածել տուաւ. թէ Անգ-
լիոյ ներքին դիտաւորութիւնը՝ հայկական հարցը
լուծելով Ռուսիոյ առջեւ Փոքր Ասիոյ մէջ պատ-
ուարը վերջնականապէս հաստատել էր : Կարելի
է աւելցնել թէ հայ բոմբիւէներուն ընթացքը
կ' մտադմնէր ռուս կառավարութիւնը իր այդ
կառավարման մէջ, ու, եկաւ պահ մը ուր այդ
կառավարութիւնը որոշական հակառակ դիրք
բռնեց Հայոց հարցին նկատմամբ :

Ռուս դիւանագիտութեան կասկածը անհիմ
չէր . Հնչակեան կուսակցութիւնը իր ծրագրին
մէջ յայտարարած էր՝ ինչպէս յիշեցի՝ թէ իր
նպատակն էր թրքական Հայաստանն ազատելէ
յետոյ ռուսական եւ պարսկական Հայաստանն
ալ ազատել ու միացած պնկախ հանրապետու-
թիւն մը կազմել : Անգլիայի հայասերական
չարժման խորը ինքնավար Հայաստանի մը ստեղ-
ծը կազմելով Ռուսիոյ առջեւ պատուար մը
կանգնեալ գաղափարը կար : Ինչքան ալ դա-

դանական եղած ըլլայ Ռուսիոյ ընթացքը՝ ջար-
դերու միջոցին՝ երբ ամբողջ ժողովուրդի մը
բզկտումն մեղակցեցաւ իր բռնած դերքով,
դիւանագիտորէն ճիշդ էր իր հայելը՝ այդ առա-
ջին շրջանին՝ երբ Անգլիա կուգէր լուծել հայ-
կական խնդիրը՝ ներքնապէս հակառուս ձգտու-
մով : Ո եւ է եւրոպական պետութիւն միեւնոյն
կերպով պիտի վարուէր՝ նմանօրինակ պարա-
գաներու մէջ : Յիշատակ վերջերս որոշապէս յայ-
տարարեց թէ ոչ մէկ պետութեան (մանաւանդ
Գերմանիոյ) թոյլ չի կրնար աւալ որ Ալթէրիոյ
սահմանակից Մարօքի մէջ հաստատուի : Ռու-
սիա չի կրնար յօժարալամ ընդունիլ որ իր
ճամբուն վրայ ինքնագլուխ (եւ հակառուս)
Հայաստան մը գտնուի՝ որ դէպ ի Միջերկրա-
կան եւ դէպ ի Պոլսի իր յառակադադարութեան
արգելք ըլլայ եւ կողկասի Հայոց համար ալ
մշտական խռովութեան եւ անհաւատարմու-
թեան դրօշ մը, — ինչպէս որ Անգլիա երբեք
չէ թոյլ տուած եւ թոյլ պիտի չտայ երբեք որ
Իրլանտա նոյն իսկ ինքնավարութիւն ունենայ
(գիտնալով որ ինքնավար Իրլանտա մը Անգլիոյ
կողմ ի վեր ցլուած դանակ մը կրնայ ըլլալ) :
Ինչ որ Իրլանտացիք կրնան յուսալ Անգլիայէն,
— եւ այժմ արդէն սկսած են աւելի գործնա-
կան ըլլալ, — իրենց բացարձակ հաւատարու-
թիւնն է անգլիական օրէնքին առջեւ եւ իրենց
ցեղային ինքնութեան պահպանումն ու զարգա-
ցումն է՝ առանց քաղաքական ինքնագլուխ գո-
յութեան : Ինչ որ Հայերը կրնային յուսալ Ռուս-
ներէն, թրքական Հայաստանի մէջ հաստատումն
էր այն խաղաղութեան, ապահովութեան, նիւ-
թական ու բարոյական բարգաւաճման, ցեղա-
յին զօրացման պայմաններուն որ տիրած էին
ռուսական Հայաստանի մէջ մինչեւ Ալեքսանդր
Բ-ի մահը եւ որոնք՝ թէպէտ մասամբ Բարախիւ-
ռած՝ ապահովապէս պիտի վերահաստատուէին
Ձգալով Ռուսիոյ սահմանակից քրիստոնէ Հա-
յաստանի մեջ Ռուսիայէն անկախ՝ եւրոպայի
պաշտպանութեամբ պահպանուած ինքնավարու-
թիւն մը ձեռք ձգել : Հայերը դիմած եղան բա-
ցարձակ անկարելիութիւն մը, անդուծիլ հարցի
մը, որ միշտ անլուծելի պիտի մնայ՝ ցորգան
իրենց « ՔԱՆԱՔԱՍԱՆ ԻՏԻԱԼԻ » այդ շրջանա-
կին մեջ գտնեղեն եւ այդ ձեռով ուղեն չլուծի :

Հայերը պէտք էր վստային նախ՝ ազատել
A.R.A.R.®

թրքական բեմիմի դժոխքն և ասանալ՝ շնորհիւ Ռուսին՝ ապահովութիւն եւ հանգստութիւն, մարդավարի կենսք, պահպանել ազգին նիւթական գոյութիւնը, զօրանալ, բարգաւաճիլ, եւ սպասել լաւագոյն օրերու՝ դիմելու համար դէպ ի ազգային աւելի բարձր իտէլայի մը իրաւորութեամբ : Հայերը պէտք էր էն առաջ Ռուսին գիմէին, անոր համակրութիւնը, վստահութիւնը վաստկէին, ապացուցանէին անկեղծօրէն թէ իրենք բնաւ միտք չունին թրքական Հայաստանի մէջ թագաւորութիւն նիւնել, ոչ ալ Ռուսիոյ առջեւ խնդրում ձեւանալ, թէ ընդհակառակն իրենք միայն կարող են ըլլալ Ռուսիոյ ռուսական յառաջնադասութեան դեպ ի Միջերկրական : Պէտք էր որ Հայերը այսպիսի թաքթիքով մը մղէին Ռուսը՝ չարժեւոր, « բոժոժը » կախելու, (որովհետեւ Ռուսը միայն Հայաստանի մէջ կրնայ կախել այդ անհրաժեշտ բաժոժը, զոր ոչ մէկ ուրիշ եւրոպական պետութիւն գործ չկարող եւ կարելիք ալ չունի) : Երբ Ռուսը, Հայոց մասին կասկած չունենալով, որոշէր առնել վճռական քայլը, Թուրքին աչքին շողալնէր իր սուրը (միակ լեզուն որ հասկանալի է Թուրքին) այն ատեն մեր հարցը համեստ բայց գործնական լուծում ստացած կ'ըլլար, եւ հայ ժողովուրդը չէր կրնար այն ահաւոր կորուսանքը զոր կրնայ :

Սատունի 1894ի ջարդէն անմիջապէս յետոյ, երբ դեռ ռուս կառավարութեան դիրքը հանդէպ թրքահայոց հարցին անորոշ էր, Հայք կարող էին առնել այդ քայլը, մանաւանդ որ Կովկասի գլուխը այդ միջոցին կը գտնուէր Շէրմէթիէվի պէս հայասէր ռուս մը, որ կրնար կատարել միջնորդի դերը զոր 1878ին կատարեց՝ Արթուրնիի ուշիմ դիմումին նետեւանքով՝ Մեծ Իշխան Միխայէլ Նիքոլայէվիչը : Հայք կարող էին վարուիլ այնպիսի ճարպկութեամբ որ Լոպանօֆը ինքն իսկ Հայոց գաղթին պաշտպան դառնար եւ Ռուսիան վերստանար այն հոգին ու հայեցակէտը որով նկատած էր Հայութիւնը՝ Ալեքսանդր Բի օրով :

Այն պահուն երբ Գալուր իր ծրագիրը յղացաւ, Ֆրանսա եւ Անգլիա աւելի թշնամի էին քան համակիր՝ Իտալիոյ մը ստեղծման զազափարին. Գալուրի ճիշդ կայացաւ ճիշդ այդ հակառակութիւնները բարեկամութեանց փոխելու

մէջ, որպէս զի Իտալացիք իրենց զէմ ունենան իբր միակ թշնամի՝ Աւստրիացին, եւ իրենց հետ աջակից՝ Անգլիան եւ Գաղղիան : Գալուր յաւիտեացաւ, եւ Իտալիան կրցաւ կազմուիլ :

Հայք ճիշդ հակառակն ըրին : Բացէ ի բաց իրենց դատը Անգլիոյ ձեռքը յանձնեցին, Ռուսիոյ հանդէպ՝ անսքողարար՝ թշնամական յիշգրտեցին, եւ այս՝ այնպիսի պահու մը ուր Ռուսիա՝ եւ իրեն հետ Ֆրանսան ալ՝ առաւել քան երբեք պաղ յարաբերութեանց մէջ էին Անգլիոյ հետ Եւրոպայի Հայերը անընդհատ ու միմիայն Անգլիոյ կը դիմէին, որոշապէս յայտարարելով թէ միմիայն Անգլիայէն կը յուսային իրենց փրկութիւնը . երբեք Եւրոպայի Հայերը միտածեցին ռուս կառավարութեան դիմում մը ընել, Պոլսոյ մէջ նմանապէս՝ Հայերը Սըր Ֆրիք Գըրրին վրայ կեդրոնացուցած էին իրենց դիմումներն ու յայտերը : Նոյն իսկ Կովկասէն՝ ռուսահայ « ինտէլիգենցիա » ն հարեւրաւոր ստորաբարութիւններով խնդրագիր որ ուղարկէր իր Լոնտոնի անկլո-հայկական ընկերակցութեան, որ զայն տպեց թերթերու մէջ . ու ողբացեալ Առաքել Մատուրեանը, ռուսահայ ծանօթ անձ նաւորութիւն, իր Կովկասը ձգած՝ Լոնտոն հաստատած էր ու անդիլացի հայասէրներու մէջ կ'անցնէր իր ամբողջ կենսանը : Հնչյալը այնքան կատաղութեամբ կը յարձուէր ռուս կառավարութեան որքան Թուրք կառավարութեան դէմ : Հնչակեանց պետ Նազարեկը յայտնապէս զանաեցած էր ռուս ոչնչական Սթէֆանիաքին հետ, — այնպիսի բոլորէ մը ուր կ'անկական դատը ոչնչականութեան կապելով՝ հայ գործիչ մը միմիայն յիստ կրնար բերել Թրքահայոց հարցին :

Գիտեմ թէ ինչքան սեւ էր զերը զոր կատարեց Լոպանօֆ իշխանը այդ ամբողջ տագիտակն միջոցին. պարզ է որ Լոպանօֆ չէր սիրել Հայերը, եւ բարեկամութեան անգլխական ծրագիրը եթէ յոյժ կը գտնէր, լաւագոյն ծրագրի մը առաջարկ ընել մտքէն չ'անցուց երբեք, ան վարուեցաւ իբր անխիղճ դիւանագէտ մը. — բայց ոչ աւելի անսիրտ քան Ռոզպլէնկ կամ Սոլդպէրին, ու իր պատասխանատուութիւնը նուազ խոր է, որովհետեւ ինքը գէթ երբեք ոչինչ խոստացած չէր Հայոց : Եւսմ կարծեր որ կ'ուզէր Հայոց բնաջնիւք ըլլալ եւ թէ ինք թելադրած ըլ-

լայ Սուլթանին՝ ջարդել Հայերը(1). իր փափաքն էր «խեղդել» Հայոց հարցը, մտածելով թէ աւոր լուծումը՝ այնպէս ինչպէս Անգլիացիք եւ Հայք կը փափաքէին՝ փաստակարար պիտի ըլլար ոռւս հանրուս, եւ մտածելով նաեւ թէ՛ Ռուսիոյ շահերը վայրկիւսոր ապագայուն էր Արեւելեան հարցը իր ուզած ձեւովը լուծելու. ինք կը կարծէր թէ հայկական շարժումը շուտով պիտի մարէր ինքնին, եւ հարցը պիտի վերջանար այդպէս. ահիւան համոզուած էր ատոր որ երբ Զարը՝ իր առաջին պտոյտն ընկելու ելած ընդհանր վերհենայի մէջ ինքացաւ Պոլսոյ 1836ի զարհուրելի կոտորածը, Լոպանօֆ՝ խաղաղապետութեան Զարին հանդէպ որուն ապահոված էր թէ այլ եւս ջարդ պիտի տեղի չունենար՝ յանկարծամահ եղաւ. յուզմունքէն(2). իր հայատեցութիւնը զգուշելի եղաւ՝ ոճրագործ արգիւնքներով որուն յանգեցաւ, բայց ինքնին՝ բացատրելի է. Լոպանօֆ մարտնչեցաւ հայկական ինքնուրոյն եւ հակառուս քեթմի մը հաստատման դէմ.

« Իշխան Լոպանօֆը տեսայ. կը հեռագրէր Ս. Փնէէրսպուրկի անգլիական դեսպանը 1836ի մարտին. անիամբերութեամբ կը սպասէ

1) Սուլթանները երբեք պէտք չէին ունենցած ո եւ է օտարի ճեղաբերութեան՝ իրենց լայանները ջարդելու համար: Զարդը Թրքական պատմութեան հիմունքներէն մին է:

2) Ահա ինչ կը գրէ Պերար այս մասին. «Կ'ըսեն թէ պարկեշտ ու բարի ծրանց-եղէնքը կը փորձէ, Վիեննայի մէջ, իշխան Լոպանօֆի սիրտը շարժել եւ համոզել զայն միջամտելու ի նպաստ իւր ժողովրդեան մատցողին: Իշխանը չընդունիր կատարուած վայրագութեանց ֆիշը ըլլալը, եւ ցաւելով հանդերձ հարկաւոր խստութեանց մասին, կը յայտնէ թէ անցեալը փակուած է եւ ապագան անսպասելի. այլ եւս Հայերը հանդարտութենէ պիտի կրնային իրենց վաճառականութեամբ դբադիւ կարգը այլ եւս չպիտի խանգարուէր թուրքիոյ մէջ: Բայց այն կառախուրդին մէջ, որով Վիեննայէն ցտմբայ ելաւ, յանկարծամահ չ'ըլլալ, եւ ըլլոր « շանսէլըրի »ները կը պատմեն թէ այդ զարմանալի մահը՝ հեռագրի մը բացումէն անմիջապէս ետքը տեղի ունեցած է. այդ հեռագիրը 1896 օգոստոս 26ի (Պոլսոյ) կոտորածին լուրը կը բերէր: »

դեսպաններու առաջարկներուն. իր կարծիքով, Հայերը մեծամասնութիւն ունին միւսիայն Պիթիսի, Լնկիւրիի եւ Իսկիւտէրունի գաւառներուն մէջ, եւ այդ երեք գաւառները այնքան հեռու են որ կարելի չէ խորհրդ գանոնք մէկ նահանգի վերածել: Հայերը տարածուած են ամբողջ երկրին մէջ, կամ մանաւանդ ամբողջ աշխարհիս մէջ. բայց ֆիշըը ստեղծել չկայ անկիւն մը զոր կարելի ըլլայ Հայաստան կոչել: Կարելի չէ ուրեմն Լիբանանի կազմակերպութիւնը Հայոց կիրարկելու մտածել: (Կապոյտ Գիրք, 1896, I, էջ 16):

« Ուրեմն, կը գրէ Պերար այս հեռագիրն յիշատակելով, Հայաստան չկայ՝ Իշխան Լոպանօֆը այս կարծիքը կրկնեց շատ անգամներ, Հայերը կը ծաննայ, բայց դժուար պիտի ըլլայ իրեն համար ըսել թէ ո՛ր է Հայաստանը: Ֆրանսական նախարարն ալ իր կողմէն՝ 1896 նոյ. 3ին, երեսփոխանական ժողովին առջեւ յայտարարեց թէ « կարելի չէ կէտ մը որոշել ուր այդ դժբաղդ ազգաբնակչութիւնը ցմարտապէս մեծամասնութիւն ունենայ եւ ուր կարենայ կեդրոն մը կազմել որու շուրջ կատարուէր տեսակ մը ինքնավարութեան կազմութիւնը: » Կը մոռնար թէ ֆրանսական կառավարութիւնը, 1862ի իր մէկ նօթին մէջ, մարքիզ տը Մուրիիի բերնով, յայտարարած էր որ ինք « Զէյթունը միշտ անկախ եւ հարկէ ազատ ցանցած էր »: Իսկապէս, 1894էն առաջ, գոնէ երկու Հայաստան կար. եփառտին երկու կողմը, Միե ու Փոքր Հայաստանն մէջ՝ որ Երկու վկանք էին երկու անկախութեան, միշտ գոյութիւն ունեցած էին Հայերու երկու հոծ կեդրոններ, Սասունը եւ Զէյթունը: 1894ի պայքարը առաջինը գրեթէ բնաջինջ բրած էր: Բայց երկրորդը 1895ի ապրիլին դեռ անեղծ էր: Եթէ նոյն իսկ այդ Հայաստանին վրայ սահմանափակուէին, եթէ կամաւ զանց առնէին միւս գաւառներն ուր Հայերը մեծամասնութիւն կը կազմէին, կրնային դարձեալ Զէյթունին կիրարկել Լիբանանի րեթիմը եւ հայկական պահանջմանց գոհացում տալ: »

Պերար ինքն ալ կը մոռնայ սակայն որ՝ եթէ, 1895ին Լոպանօֆ այլ եւս Հայաստանի մը գոյութիւնը կ'ուրանար, 1878ին՝ Լոպանօֆի ազգը, Ռուսն էր որ Պերլինի Վեհաժողովին մէջ՝ Լորիս-Մելիքօֆի բերնով՝ Հայոց մասնանիշ կ'ընէր

ոչ միայն Զէյթունը, այլ ամբողջ Կիլիկիան, կը թելադրէր ա՛յնտեղ գետեղել հայկական հարցը, ձգտել հո՛ն ունենալու Լիբանանի նման րեժիմ մը, եւ կը խոստանար օգնել դրապէս այդ ծը-
րագրին յաջողութեան, Հայերը, Մենձ Հայաս-
տանի երազով զինովցած, ուշադրութիւն իսկ չգարձուցին այն միջոցին այդ թելադրութեան վրայ: 1895/ին ոռւս դիւանագիտութիւնը ուրիշ բան չըրաւ թայց եթէ կրկնել, իր կարգին, ինչ որ անգլիական դիւանագիտութիւնը ըրած էր 1878ին, Լոյպնօֆ գոնէ կ'ընդունի եղբի որ եւ ինք գաւառի մէջ Հայերը մեծամասնութիւն կը կազմեն. բա՛ն մըն է. Սըլզլէրի Կիպրոսի գաշ-
նագրին մէջ աւելի յառաջ կ'երթար, « ինքնա-
վաթութեան անկախող » հռչակելով Հայերը եւ նոյն իսկ « անկախութեան չբաղձացող », եւ ատիկա՝ ա՛յնպիսի չըջնիք մը ուր Հայերը Մենձ Հայաստանի մէջ իրական աւ հոծ մեծամասնու-
թիւն կը կազմէին եւ շատ լաւ կարող էին՝ եթէ Անգլիա լրջօրէն ուզած ըլլար՝ ինքնավար րեժիմ մը կազմել:

1895ի ամառը, Հայոց Կաթողիկոսը, յուսահատած եւրոպայէն, Հայաստանի սպառնացող անգղ վտանգէն սարսափած, դիմեց Զարին: Սակայն այդ դիմումը ընդէ շատ առաջ, « Հայ-
րիկ »ը Լոնտոնի Անկլո-հայկական ընկերակցու-
թեան օրհնութեան կոնգրակ էր դրկած, եւ քոյր ընկերակցութիւնը անխոհեմօրէն զայն լրագիր-
ներու մէջ տպած, մասնաւոր տպագրութեամբ ալ հարկբաւոր օրինակներով հրատարակած էր. օրինակ մը ձեռքն անցած էր Լոնտոնի ոռւս դեսպանին, որ իսկոյն հաղորդած էր զայն Փէ-
թէրսպօրեկ, ոռւս կառավարութիւնը այդ իրու-
ղութենէն շատ անախորժ տպաւորութիւն էր կրած, եւ դիտողութիւն էր ըրած կաթողիկո-
սին, ու այդ օրէն է որ էջմիածնայ մասին ոռւս կառավարութեան օճեցած կապուկները շատ աւելի շեւտեցան եւ, հակողութիւնն ու խիստ վաթմունքը սաստկացան էջմիածնայ եւ Հայոց Կաթողիկոսին նկատմամբ որ այլ եւս նկատուե-
ցաւ. իբր Հայոց « անջատողական » ծրագրին պարագլուխ Այդ Կոնդակը ըրիկու գաղափարը Լոնտոնի հայ գործիչներէն օմանք ներշնչած էին « Հայրիկ »ին, « Հայրիկ »ը, յնադրօրէն զգա-
լով վտանգաւոր հետեւանքները այդպիսի ա-

րաքի մը, տարի մը մերժած էր զայն գործադրելու Այս պայտին մէջ՝ « Հայրիկ »ը չէ որ մեղադ-
րելի կը գտնեմ. « Հայրիկ »ը քաղաքագէտ մը չէ, արտի մարդ մըն է, Հայոց ամենէն մեծ « ներշնչողը » ժ.թ. դարուն, մեր ժամանակա-
կից Առաքեալը, մեղադրելի են անոնք որ զինքը մղեցին այդ քայլը առնելու, եւ մեղադրելի են մասնաւոր անգլո-հայկական ընկերակցութեան անդամները որոնք հրապարակած են այդպիսի դրութիւն մը՝ չնկատելով որ ասիկա Հայոց Կաթողիկոսը շատ փափուկ ու փշտո դիւքի մը մէջ կը գնէր (1): Ամէն պարագայի մէջ, Հայոց

(1) Պ. Մ. Զերազ, որ այդ շրջանին՝ միակ հայ գործիչը եղած է Հայոց անգլիամոլութեան վտանգը ցոյց տուող, այս մասին գրած է հետեւեալը:

« Փոխանակ պարսպ տեղը ինքզինքը վը-
տանգելու՝ Լոնտոնի Անգլո-Հայկականներուն ղրկելով ինչպէս կը ծանուցանեն իրենց լրա-
գիրներուն մէջ՝ «Նուէր» մը, «կոնգրակ» մը եւ « օրհնութիւններ », ինչ որ մենք ալ ըն-
դունած էինք իրենցմէ առաջ թայց զոր խո-
յեմ էլ չէինք համարած յիշատակել. իմացած ըլլալով որ՝ ոռւս կառավարութիւնը ազա-
րարած էր ն. Ս. թմուեան Թէ լաւ աչքով պիտի չտեսնէր իր յարաբերութիւնները Անգ-
լիա զանոսող անծերու հետ), փոխանակ իր ժամանակը կորսնցնելու մարդոց հետ որոնք ուրիշ բան չեն կրնար տալ Հայոց թայց եթէ բաւեր, բաւեր ու բաւեր, Կաթողիկոսը լա-
ւագոյն բան մը պիտի ընէր եթէ պատրաստ-
տէր հայկական հարցի մասին յիշատակագիր
մը, ներկայացնելու համար Զարին՝ ն. Կ. վե-
հափառութեան հետ իր ունենալիք տեսակ-
ցութեան միջոցին: Սուլթանը աւելի կը սար-
սափի Թուսիոյ վեհապետին մէջ բուռէն բան
բրիտանական խորհրդարանին բոլոր բաւե-
րէն . . . եւն. (Ընտմէնի, 1894, Ապրիլ): —
. . . Այդ Պարոնները դարձեալ կը շարունա-
կեն իրենց «հայասիր»ութիւնը, եւ այս օրերս
ալ «Տէլլի Նիւզ»ին մէջ ծանուցրած են Թէ Կա-
թողիկոսը էջմիածնէն իրենց ուղղութիւն է նա-
մակ մը (որ միշտ նոյնն է) որով « քերտակն
համակրութիւն կը յայտնէ անկո-հայկական
ընկերութեան դիմումներուն, եւ Թէ այդ ըն-
կերակցութիւնը (որ երբեք անդամ ունի միայն
երեքն ալ անգլիա-հայտակ) որոշած է ղրկել

Հայրապետին առաջուց հանդիսաւորապէս յայտնած անգլիախորթինը՝ երբ դեռ Զարին դիմուէր չէր բրած, ապաղին զարձուց դիմումը զոր 1895ին բրաւ « Հայրիկ »-ը Զարին: Սասունի 1894ին կոտորածէն անմիջապէս յետոյ՝ Հայրիկէն դիմում՝ մը, էն առաջ Զարին ուղղուած, կարող էր մեծ արդիւնք ունենալ. 1895ի ամառը՝ արդէն շատ ուշ էր: Ռուս գիւնանգլիախորթինը որոշապէս հակա՛յն ուղղութիւն մը տուած էր արդէն իր քաղաքականութեան. Ռուսերը, սաստիկ զրգուռած էին այն ծայրայեղ ու վրասնաքաց անգլիախորթինն զոր չափ ցոյց կուտային: Պոլսոյ հայ պատրիարքարանին կողմէ այդ շրջանին մէջ Պոլսոյ եւրոպական դեսպաններուն դիմումներն ընող կարեւոր անձնաւորութիւն մը (որ ինքն իսկ վերջերս կը պատմէր ինքի այդ ուշադրաւ իրողութիւնը) երբ վերջ ի վերջոյ Պոլսոյ ռուսական դեսպանատունը դիմեց՝ Ռուսոյ աշակցութիւնը խնդրելու համար, սա պատասխանն ընդունեցաւ զինքն ընդունող գեսպանատան պաշտօնեային կողմէն՝ « Սխալ դուռ էք զարկեր. Սըր Ֆրիթ Բըրրիին գացէք »: Վարպազ ու զգուշի պատասխանն, բայց որ թեւադրական է ու բացատրիչ, — ու վերջապէս բացատրիկն ալ է, որովհետեւ Բըրրի՝ որ մեծ պատասխանատուութիւն ունի Հայոց աղէտքին մէջ՝ Հայոց խնդիրը իր ասին անցուցած ըլլալը ամենանախորհուրդ ու վտանգաբեր ցոյցամուտութեամբ կը տարածէր ամենուր աչքին երբ Հայրիկը Զարին դիմելով 1895ի ամառը, Փէթէրս-

ֆէնէրպուրկ, Կանոդիկոսին մօտ, պատգամաւոր մը որ մասնակցի այն ընդունելութեան զոր Ռուսոյ կայսերական արքունիքը պիտի շնորհէ ն. Ս. Օծումեան: Այս պոռոտախօսութիւնները, որոնցմէ քիչ առաջ այդ նոյն ընկերակցութիւնը հրատարակած էր խմբական լուսանկարներ որ կը ներկայացնեն ն. Ս. Օծումեան Մկրտիչ Ա.՝ երեք անգլիացի դիւանագետներու մէջ. չեն վրիպած անշուշտ ռուսական արժեւին արժէն՝ որ կարճատեւ չէ: Արժանահաւատ Թղթակից մը մօզի կը գրէ Վաղարշապատէն Թէ Ռուս կառավարութիւնը որոշեր է հսկողութեան ենթարկել այսուհետեւ Կանոդիկոսին Թղթակցութիւնը Անգլիա գտնուող անձերու հետ: (Արմէնի, 1894, Յունիս):

պուրկի մէջ արտասանած իր քարոզովը յայտարարած էր թէ Հայոց միակ պաշտպանը Ռուսաց կայսրն է, « Պոլսի անգլիական դեսպան Ֆրիթ Բըրրի, անմիջապէս դիմեց պատրիարք Ստրիճես Իզմիրլեանին՝ յայտնելու իւր զարմանքը(!) ամենայն հայոց կաթողիկոսի խօսքերի առիթով՝ արտասանուած մի այնպիսի բովանդակութեամբ, որովհետեւ Զարին իրականութեան նիւթ է, բոլոր մեծ պետութիւնների հովանու տակ»(1), Բըրրի՝ կ'արդիւնէր Հայոց Ռուսէն օգնութիւն ուղեւոր իրենց իրաւունքն իսկ ի դրո՛ք դնել . . . ու տեսնէք թէ ի՛նչ կ'արժէր մեծ պետութեանց հովանին . . . :

Տարօրինակն այն է որ Հայք կը յամուռէին իրենց այդ անգլիախորթինն մէջ, չնկատելով որ Անգլիոյ հայասիրական ամբողջ շարժումը ուրիշ բանի չէր կրցած յանգիլ բայց եթէ Մայիսեան ծրագրին, որուն մասին յիշեցի վերեւ Անգլիոյ ամենէն ազատամիտ եւ ամենէն անկեղծօրէն հայասէր անձնաւորութեանց մէկուն՝ Մաք Բոյի կարծիքը: Նուպար փաշա միեւնոյն արհամարհանքն ունէր այդ ծրագրին համար, զոր կ'անուանէր « չորրորդ կարգի դպրոցականի մը պարտականութիւն »: Այդ ծրագրին ստորագրուած Սուլթանէն՝ Հայոց կողմէ ողջունուեցաւ իբրեւ իրականացումը հայկական ազատագրութեան. դեռ կը յիշեմ այն առաջին խանդավառութիւնը զոր պայթեցուց 10,000 հոգիէ կազմուած հայ ամբոխ մը՝ Պալլադի գերեզմանատան մէջ՝ 1895 Մայիս 26ի օրը. Կարծես թէ Հայոց թագաւորութեան վերականգման տոնախմբումն ըլլար: Կ'երգէին, կը պարէին, կը ճառարանէին, ատրճանակ կը պարպէին օդին մէջ, հայկական դրօշակ իսկ պարզողներ եղան, եւ իրիկունը՝ բազմաթիւ կատախուժներ՝ իրենց տուները դարձուցին այդ բոլոր յոյսով դինովցած մարդիկը, որոնք կարմիր դրօշակներ կը թօթվէին պատուահաններէն, ազատութեան երգեր կը զոռային, անցնելով թուրք թաղերու ամբողջ շարքի մը մէջէն: Այդ տոնին ահաւոր վաղորդախնդ եղաւ Պոլսոյ առաջին Նարդը . . . : Մայիսեան ծրագրը, զոր ամենքս ալ հրճուանքով ընդունած ենք, որ մինչեւ ցարդ մեր յոյսերուն խաթիսը կը կազ-

(1) Ակունցի. « Կովկասեան Վեբեր » :

մէ, որուն գործադրութենէն կը յուսանք մեր իրկութիւնը, ոչ միայն «ոչնչութիւն» մըն էր Մաք Քօլի բառով, այլ եւ աւաւորապէս աղեւտաբեր եղաւ Հայոց. կարելի է ըսել թէ ջարդերու յաջողութեամբ պատճառորոշ շարժառիթներէն մին այդ ծրագիրն է. զայն կազմողները անխորհմ ու սխալ գաղափարն ունեցած էին Հայաստանի մէջ հայ եւ մահմետական ազգաբնակչութեանց թիւի համեմատութեանց վրայ հիմնել կատարուելիք բարենորոգումները: Իր գրքին մէկ ուրիշ մասին մէջ, Մաք Քօլ զայդ ալ մատնանիշ ըրած է. կռիւն յիշելէ յետոյ կարծիքը Լոպանօֆի, որ «անգործադրելի» անուանած էր այդ ծրագիրը, Մաք Քօլ կը գրէ:

«Անգործադրելի, արդարեւ. եւ ատկէց զատ աղետաբեր. բարենորոգմանց ծրագիրը քրիստոնեանքնու եւ մայիմետականներու թիւի համեմատութեան վրայ հիմնուած էր այդ երկրին մէջ ուր պիտի գործադրուէր: Ատիկա շատ վտանգալից որոշում մըն էր եմէ տէրութիւնները անմիջական միջոցներ ձեռք բառնէին «Մարդապահին» բազուկը կեցնելու համար: Բայց Պետութիւնները ոչինչ ըրին, եւ երկար-Քէօշկէն հրամանը մեկնեցաւ Հայերը ջարդելու, եւ ջարդերը սկսան այն նահանգներուն մէջ ուր բարենորոգումները պէտք էր գործադրուէին: . . . Առանց այդ բարենորոգմանց ծրագրին, այդ (Սասունի) ջարդը պիտի բաւէր իր արիւնի ծարաւը ատենուան մը համար յազեցնելու. բայց բարենորոգումները երկու դաւանանքներու պատկանող անծերուն թիւի համեմատութեան վրայ հիմնուած ըլլալով, (Սուլթանը) որոշեց այդ ծրագրին արդիւնքը ջնջել թիւի համեմատութիւնները հակաշրջելով, եւ այդպէս ալ ըրաւ: ոչ միայն Հայաստանի մէջ, այլ եւ Անատոլիոյ մէկ մեծ մասին մէջ: Այդ է որ պէտք էր նախատեսած ըլլային ծրագրին հեղիւնակները, եւ իրենց առաջին հոգը, գիտնալով թէ ի՞նչ մարդու հետ էր իրենց գործը, այդ վտանգին առաջն առնելն ըլլալու էր: Էն առաջ, Ռուսիա բացէ ի բաց իր կարծիքն արտայայտեց թէ (Սասունի ջարդին) յետոյ քրիստոնեական կատարելու համար զրկուած թեր-քական յանձնախումբը ոչինչ պիտի ընէր եւ թէ բարենորոգմանց ծրագիրը ապարդիւն պիտի ըլլար. բայց անգլիական կառավարու-թիւնը, պատճառով մը զոր չեմ կրնար գու-

շակել, իր հաւանութիւնը տուաւ Յանձնախմբին եւ բարենորոգմանց ծրագրին, որպէս թէ անոր մէջ կարծէր զոնեւ անվրէպ «փանասէ» մը Հայաստանի ցաւերուն:»

«Զարմանքով կը նկատեմ, կ'ըսէր ինձ տարի մը առաջ հայ գործիչ մը որ 1895—96ի չրջանին Պոլիս շատ կարեւոր գործունէութիւն ունեցած է, որ զեռ Հայերը Մայիսեան Ծրագիրը թիւի համեմատութեան վրայ հիմնուած է, եւ քանի որ ջարդերէն ի վեր Հայերը ոչ մէկ տեղ մեծամասնութիւն չեն կաղմիր, եթէ այդ ծրագիրը իրագործուի նոյնութեամբ, արդիւնքը աւելի աննպաստ կ'ըլլայ Հայոց քան մահմետականներուն: Ատիկա հարց մըն է որուն վրայ — անցողակի դիտել կուտամ — լուրջ ուշադրութիւն պէտք է դարձնենք. վերեւ յիշած խօսքս փարատօք մը կը թուի, բայց մտածել տուող նկատողութիւն մըն է: Մեր բոլոր դիմումներուն մէջ Եւրոպային, մենք չեղանուէնք թէ ո՞րքան սխալ էր — եւ է միշտ — Հայոց հարցը թիւի համեմատութեան վրայ հիմնել. Հայերը Պերլինի վեհաժողովին ատեն բացարձակ մեծամասնութիւն կը կազմէին Հայաստանի երեք նահանգներուն մէջ. վեհաժողովէն յետոյ, Սուլթանը նախ այդ մեծամասնութիւնը ուղեց վարչական միջոցով մը վերցնել, երեք «հայկական» նահանգները առաւելապէս մահմետականներով քնակուած մօտակայ երեք նահանգներուն հետ կէտակէտ կցելով ու խառնելով, ու երեք նահանգը վեց վիլայէթի փոխելով. իսկ 1895ի բարենորոգմանց ծրագրին յետոյ, Սուլթանը զինքն աւելի կարող միջոցի՝ Հայոց մեծամասնութիւնը ջնջելու համար, ջարդի հրամանը տուաւ. ոճիրով մըն է որ պակսեցաւ Հայոց մեծամասնութիւնը. Եւրոպան յայտնապէս նուիրագործած կ'ըլլայ այդ ոճիրը՝ անոր արդիւնքն եղող Հայոց այժմեան փոքրամասնութիւնը հաշուի գնելով Հայաստանի բազդիւն վճարուն պահուն: Ատկէց զատ, եւ էն առաջ, մենք պէտք է նկատել տանք թէ հայ տարրը իրաւունք ունի Հայաստանի մէջ տիրող տարրը ըլլալու եւ իր զարգացման համար ազատ պայմաններ վայելելու, որովհետեւ պատմական տէրն է այդ երկրին, եւ որովհետեւ միակ քաղաքակրթական տարրն է հնչ, մատուրապէս ու

բարոյապէս տիրող տարրը՝ այժմ իսկ՝ հակառակ թուրք զազիր ընծիմնու վերջապէս, մենք պնդելու ենք մանաւանդ եւրոպական քննդրոյի պայմանին զործադրութեան վրայ, էական պայմանը առանց որուն ո եւ է բարենորոգում անկարելի է Տաճկաստանի քրիստոնեաներուն համար ։ Մայիսեան ծրագիրը մենք միշտ յիշելու պարտականութիւն ունինք, որ թէ անոր կէտ սուկէտ գործադրութիւնը պահանջելու համար, այլ իբր փաստ մը որ ցոյց կուտայ թէ պաշտօնական եւրոպական անշարժելու պէտքը տեսած է Հայաստանի մէջ մասնաւոր բարենորոգումներ մտցնելու, եւ իբր իրողութիւն մը որ մեզի իրաւունք կուտայ եւրոպայէն պահանջելու իր տեսած, հաստատած այդ « պէտքին » անյապաղ եւ աւելի գործնական եւ արմատական ձեւով (քան ինչ որ բանաձեւուած է Մայիսեան Մրազրին մէջ) լրացումը ։ — Գործնական եւ արմատական ձեւը՝ եւրոպայէն նշանակուած ընդհանուր կառավարի մը հաստատումն է ։

• •

Կը գուշակեմ առարկութիւնները զոր ընդունել պիտի ըլլան՝ քննադատութիւնն ջրելու համար . — Ի՞նչպէս կարելի էր զիմի կառավարութեան մը որ կ'առէ Հայերը, որուն նշանակութիւն է առաջնել ամբողջ հայ տարրը եւ որ՝ ասոնցմէ դաս՝ բռնապետական կառավարութիւն մըն է, ազատական ազգի մը համար՝ հակակրելի . Ի՞նչպէս կարելի էր ինքնարիբարար երթալ անձնատուր ըլլալ « Թշնամի » մը Այս տրամադանութիւնը անշուշտ բողբոլիքն սխալ չէ, բայց սխալը հոն է որ այդ տրամադանութիւնը ամբողջ հարցը չ'ընդգրկել, այլ անոր մէկ երեսը միայն ընթէ Հայ ժողովրդին համար կարելի ըլլալ՝ իր ուժերով ու Անգլիոյ ղուտ զաւեցութեամբը՝ հակառակ Ռուսիոյ ընդդիմութեան՝ իգականացնել իր ծրագիրը, հարկաւ պէտք էր այդպէս վարուէր ան . բայց Հայք իրենց ուժերով անգոր չ'էին՝ իրենց զէմ ունեւայութիւն՝ Թուրքը եւ Թէ՛ Ռուսը՝ իրականացնել իրենց ծրագիրը . գալով Անգլիոյ, 1894ի Սասունի զէպէն սառչ՝ երբեք զինուորական միջամտութեամբ Հայաստանի մէջ ինքնավարութիւն հաստատել չէր խոստացած . Կիպրոսի գաշնադ-

րութեամբ Անգլիա յանձն առած էր՝ ինչպէս վերեւ գրուել տուի՝ հակելու որ Թուրքիոյ մէջ բոլոր ցեղերուն համար արդարութեան եւ հաւասարութեան պայմաններ հաստատուին . եւ յայտնի էր որ երբեք Անգլիա՝ միմիայն Հայոց համար՝ պատերազմ պիտի չ'մղէր Թուրքին եւ Ռուսին զէմ, մանաւանդ որ Գերմանիոյ պէս անգազոր պետութիւն մըն ալ Թուրքին կոնաւ . կը կը գտնուէր, Աւստրիա եւ Իտալիա անտարբեր, Ֆրանսա՝ այդ միջոցին՝ Ռուսիոյ կապուած եւ Հայոց հակառակ, Նոյն իսկ Կլաւսթըն, երբ երկրորդ անգամ Նախարարացեալ եղաւ (1892-94), շատ ցուրտ դիքը բռնեց զէպ ի հայկական հարցը . Սուլթանին կառավարութեան հետ բարեկամական յարաբերութիւնները պահպանելու ամէն ջանք ըրաւ . Կլաւսթընի զաւելին արտաքին գործոց Նախարարը՝ լորտ Ռոզպէրի, եւ ոչ իսկ ուղեց ունկնդրութիւն մը շնորհել լոնտոնի հայ գործիչներուն որոնք փախաւած էին խմբովին իրեն ներկայանալ՝ Հայոց կացութեան վրայ կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար . Կլաւսթըն իր երկու տարեան Նախարարութեան միջոցին, մէկ բան մը ըրաւ միայն, Թուրքիան ու Գալաթիոյ ազատեց կախաղանէ, այն ալ ոչ թէ որովհետեւ Հայ էին, այլ որովհետեւ բողբոքական էին . անոնց հետ բռնուած լուսաւորական Հայերը ոչ մէկ օգուտի զտան մեծ Ազատականէն, ինչպէս որ ոչ մէկ օգնութիւն չգտան նաեւ այդ միջոցին Վանայ ու Գաղատիոյ մէջ կախուող Հայերը . . . Գնէն ետքն է որ ժողովրդական շարժման ազդեցութեան տակ՝ անգլիական կառավարութիւնը առաջարկեց Հայաստանի համար մասնաւոր բարենորոգման ծրագիր մը, եւ Սոլլպէրի արտասանեց իր համարեաւոր — եւ մեզ համար այնքան ազեցաւոր — ճառը, որով կը սպառնար Սուլթանին . Այդ ճառը « պլեֆ » մըն էր պարզապէս . քիչ յետոյ Նոյն Սոլլպէրին լեզուն կը փոխէր արգէն, Նոր ճառով մը արեւ թափէ ինչդրելու կ'ելլէր Սուլթանին ինչ որ ասոյն սպաննայթիքով պահանջած էր . ու Նոյն իսկ ազատական կառավարութեան պիտի Ռոզպէրին, Կլաւսթընի սքոռայած մէկ ճառին ազդեցութիւնը կոտորելու համար, կը յայտարարէր՝ հրապարակային բանաբանութեան միջմէջ՝ Թէ բրիտանական շահերը Թոյլ չեն տար որ

Անգլիա հայկական հարցը լուծելու համար բուռն միջոցներու գնմէ: Այդ վայրենանքն արդէն որոշ տեսնուեցաւ որ Անգլիա ժողովրդը չէր Հայոց հարցին համար պատերազմի բռնուելու, նոյն իսկ նաւային ուժեղ ցոյց մը ընելու, ինչ որ սակայն միակ եւ անհրաժեշտ միջոցն էր Հայոց դատը լուծելու, որովհետեւ Սուլթանը ճառագուռ առջեւ տեղի տուող մարդ չէ: Ուրեմն, պարզ էր որ Հայք ոչ միայն չունէին սեպակաւն ուժ՝ թրքական Հայաստանի հարցը լուծելու, այլ եւ Անգլիոյ վրայ տեղիք չունէին դնելու այն « բոլոր » յոյսը զոր գրած էին: (1)

(1) Վիքթոր Պերար շատ լաւ խորանամ է անգլիական դիւանագիտութեան ոգիւրդը ու վատ ընթացքը հայկական հարցին մէջ: « Եթէ Անգլիա Գլխաւորապէս հոգն ունեցած ըլլար իր պարտականութեանց եւ իր պատուոյն, վնասական քայլը կ'առնէր, եւ ոչ ոք պատմութեան առջեւ պատասխանատուութիւնը պիտի ստանձնէր իր արգարութեան գործին արգելք ըլլալու: Ասի իր ամենաորոշ պարտականութիւնն էր: Երբ կարաւ սրութիւն մը, բովանդակ հանրային կարծիքէն խրախուսուած՝ երեք տարի շարունակ բռնած էր այն լեզուն զոր լորտ մոզպէրի եւ լորտ Սուլթանի, առանց կուսակցական խտրութեան, գործածեր էին եւրոպայի եւ Հայոց հանդէպ. երբ ամբողջ ժողովուրդ մը, իր լրագիրներով, միթիւններով, օրինաւոր ժողովներով, իր քաղաքական գործիչներով, գրագէտներով, քաղաքիչներով, եւ իր դեսպանատունով, ձեն ունեցած է դատ մը ձեռքն առնելու եւ դաշնակցելու յուսափափաքներու հետ, զոր այդ դաշնակցութիւնն իսկ աւելի կը գրգռէր եւ կը մղէր դէպի կոտորած, այդ ժողովուրդն եւ այդ կառավարութիւնը այլ եւս իրաւունք չունին, առանց ոգիւրդը իրաւապահալու պատուոյ դէմ եւ առանց խոստմնագրութեւ ըլլալու, պայքարէն դուրսից ըլլալ՝ աջքնադնէն անդին կարծնելով: Մէկ բառ մը միայն կայ Անգլիոյ քաղաքականութեան համար. Պիղատոսի քաղաքականութիւնը եղաւ ան: Անգլիա եսամոլ եղաւ, ու... խոհեմ. վախցաւ իր շահերը կտանգելէ անհասանդ Եգիպտոսի մէջ, եւ ետ քաշուեցաւ: Անգլիոյ եւ Ամերիկայի հայկական ընկերակցութեանց Թախանձանքին վրայ,

Գալով այն առարկութեան թէ Ռուսին կարելի չէր դիմել, քանի որ ան արդէն թրքական միջոցներ, մեծապէս վիճելի հարց մըն է այդ, եթէ Հայք մոռցած չըլլային բարբոս զոր անցնալին մէջ տեսած էին Ռուսէն, եթէ ըմբռնած ըլլային թէ Ռուսէն ուրիշ լուրջ օգնական չունէին թուրքին փորձանքէն աղատելու համար, եթէ հասկցած ըլլային թէ Ռուսէն վախցուած վտանգը — ոռուսացումի վտանգը — նուազ մեծ չարիք մըն է քան թուրք բռնութիւնն ահաւոր չարիքը (քանի որ ոռուսական բռնութիւնը ապագայ բարեփոխութեան բացարձակ յոյս կը ներշնչէր եւ հայ ցեղը ինքզինքը պէտք էր կարող զգար ոռուսացման դիմադրելու մինչ չեւ ազատ օրերուն գաղութները), եթէ Հայք այս բոլորն զգացած ըլլային, պիտի դիմէին Ռուսին՝ առանց նկատի առնելու անոր ժամաւնակաւոր հակակրօնութիւնը, եւ ընդհակառակն իրենց բոլոր ջանքը պիտի թափէին այդ հակակրօնութիւնը ջնջելու համար: Եւ այդ շատ կտաւ ինչ էր, քանի որ Հայք պէտք չունէին Ռուսիին միայն զգացմանցը կոչուած ընելու, այլ շահերուն. Ռուսը այնքան իրական չափ ունի Հայուն բարեկամ եւ դաշնակց ճանաչու, որքան Հայը Ռուսին: Ժամանակաւոր թշնամութիւնները միշտ տեղի կուտան իրական շահակցութեան երկուստեք ըմբռնումին առջեւ: Անգլիա եւ Ֆրանսա դարաւոր հակառակութիւն ունէին իրարու հետ, Ֆրանսայի հարցին առթիւ քիչ մնաց պատերազմի բռնութիւն. բայց ափ մը ուշիմ Անգլիացիներ եւ հետաւեալ Ֆրանսացիներ՝ այնպիսի ստեղծ մը երբ դեռ երկու ժողովուրդներուն մէջ առեւտրութիւնը առաւ էր, որոշեցին

Վիքթորիա Թագուհին կոչ մը ուղղեց « Սուլթանին գնութեան »: Ապտիւլ Համիտ պատասխանեց ինքնագիր նամակով մը, ցաւ յայտնելով որ « անգլիացի ժողովուրդը եւ վեհապետութիւնը սխալ տեղեկութիւններ տտարեց ըլլան այդ վերջին դէպքերուն մասին (1 փետր. 1896): »

Ես ամենախորին հիացում ունիմ Անգլիացու վրայ, որոնք նոր ժամանակներու Հռովմայեցիներն են. բայց ոչ մէկ ազգ Հայոց այնքան վնասակար չէ եղած որքան Անգլիացիները:

մերձեցնել երկու ազգերը, ամէն ճիգ թափեցին, եւ յաջողեցան (որովհետեւ երկու ժողովուրդները չա՛հ ունէին մերձենալու) : Էտուարտ Է. Թադաւորը յանձն առաւ զալ Փարիզ այցելել՝ այնպիսի ռուպէի մը երբ Ֆրանսացի հասարակութեան մեծամասնութիւնը դեռ մոլեգնօրէն անգլիական էր, գիտնալով որ մինչեւ իսկ փողոցներու մէջ սուլուելու վտանգը կը սպառնար իրեն (անգլիականացի Ֆրանսացի լրագրիները մինչեւ իսկ յայտարարած էին թէ Էտուարտ Թադաւորը նախատելու համար հրապարակային ցոյցեր կազմակերպել որոշած են) : հակառակ այդ բոլորին՝ եկաւ . Ֆրանսական բարեկրթութիւնը յաղթեց ատելութեան զգացումներուն . ոչ ոք սուլեց հիւրը, բայց առաջին օրը ընդունելութիւնը եղաւ սառնային . Էտուարտ Թադաւորը ատկից ալ չվրդովեցաւ , ու երկրորդ օրը՝ Փարիզի քաղաքատան մէջ ընդունելուով՝ արտասանեց թօսել մը ի պատիւ Փարիզի , զոր անուանեց « անզուգական քաղաք » եւ ի պատիւ Ֆրանսացի ժողովրդեան որուն սրամտութիւնը ներբողեց : Սառը սկսաւ հալիլ : Երկրորդ օրը՝ հասարակութիւնը աւելի սիրալիւր էր դարձած գէպ ի հիւրը , իսկ երբ Լուպէ դիտցւ Լոնտոն , Անգլիացիք անոր բրին ընդունելութիւն մը ինչպէս ոչ մէկ վեհապետի չեն ըրած : Մարօքի հարցին իսկ առաջ , արդէն երկու ժողովուրդները սկսած էին զիրար սիրել : Եւ Մարօքի հարցին մէջ , երեւան եկաւ զրականօրէն թէ այդ երէկուան թշնամիները ո՛րքան իրական չա՛հ ունէին Գերմանիոյ ներկայացուցած վտանգին հանդէպ՝ իրարու հետ զայնակցելու . Սըր Նիքսթընը , Ալենդիրասի Համաժողովին՝ անգլիական պատուիրակը, որ առաջ՝ տարիներով՝ Մարօքի մէջ անգլիական ազդեցութիւնը զօրացնելու համար Ֆրանսական չաներուն դէմ մարտընչած էր, ամենէն անձուէր բարեկամը եւ պաշտպանը եղաւ՝ Ալենդիրասի մէջ՝ Ֆրանսական չաներուն , Այս օրինակը զարդապէս ցոյց կուտայ թէ կարելի է , եւ պարտականութիւն է , ազգի մը համար՝ երբ մեծագոյն թշնամիի մը դէմ պէտք է պաշտպանուիլ՝ թշնամի նկատուած բայց նմանօրինակ չաներ ունեցող ազգ մը բարեկամ դարձնել :

Իսկ եթէ իրօք բացարձակապէս անկարելի էր ո եւ է յոյս գնել Ռուսին վրայ , — բան մը որուն

եւ չեմ համոզուած, — այն ատեն Հայերը պէտք էր ըմբռնէին որ մաթեմաթիքական անհնարութիւն մըն էր իրենց համար՝ ո եւ է արդիւնքի հասնիլ Թուրքն ու Ռուսը միանգամայն իբր թշնամի ունենալով , հետեւաբար եւ պէտք էր կա՛մ Թուրքին հետ միանային Ռուսին դէմ եւ կա՛մ հայկական հարցը սուր ձեւով պայթեցնելէ առաջ՝ սպասէին Ռուսիոյ վերանորոգման՝ ազատական Ռուսիոյ մը օգնութեամբ զայն լուծելու համար : Սպասել կարո՞ղ էին . կրետացիք եւ Մակեդոնացիք ալ , միեւնոյն վացութեան մէջ ըլլալով հանդերձ , Պերլինի վեհաժողովէն մինչեւ հայկական առգնապը՝ սպասած էին , ըմբռնելով որ մեծ ազատամարտութիւն մը յարուցանելու համար ընդհանուր քաղաքական կայողութիւնը բոլորովին աննպաստ էր(1) . անոնք ոտքի

(1) Երկայն կ'ըլլայ այստեղ ապացուցանել թէ ինչու՞ հայկական դատին համար աննպաստ կը նկատուի պայմանները որ կը տիւրէին այդ միջոցին : Հայկական շարժումը՝ ինքնին շատ մոյլ , անզօր էր իր ուժերով արդիւնքի մը յանգելու . զայդ Հայք ալ գիտէին եւ իրենց բոլոր յոյսը եւրոպական միջամտութեան վրայ էր : Արդ , 1891ին՝ երբ Սատուի դէպքով բացուեցաւ հայկական տագնապը , բովանդակ եւրոպան ուրիշ կարեւոր հարցերով զբաղած՝ հակառակ էր Արեւելեան խնդրոյն բացման . իսկ Հայոց համար եւրոպայի մէջ ոչ միայն չկար համակրութիւն , այլ որոշ եւ սուր հակակրութիւն . Իտալիա անտարբեր էր բոլորովին , Աւստրիա՝ հակակիր . Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ մէջ , հայատեցութիւնը գրեթէ ընդհանուր էր . « Ռուսիոյ մէջ » , կը գրէ Պերար . յիշելով « Նախապաշարութեան եւ սըլխանթըր որ տարածուած էին Ֆրանսացի եւ ռուս ժողովուրդին մէջ » . « Հայը կը նկատուէր յեղափոխական մը , ձարլին թշնամի մը , հերեւուածու մը՝ օրթոդոքսութեան հակառակ , եւ վաշխառու մը՝ Հրէային շատ մօտիկ ազգական : Կառավարութիւնը լրագրիներուն հաղորդած իր լուրերուն մէջ կը յայտնէր հայկական շարժման սաստկացումը Կովկասի մէջ եւ Հայոց մեղաւորութիւնը ոնչական մեղքնայութեանց մէջ : Ֆրանսացիք համար , Հայը Անգլիացուց յաճախորդ մըն էր , ուրեմն Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ թշնամի մը , բողոքականութեան յարող մը , ուրեմն « Նեիգաւոր Ալպինին » գործիք մը » : Գալով Անգլիոյ , որուն

ելան առնալն երբ Հայոց հեղեղօրէն թափած արեւնին չտրեւնաւ ստեղծուեցաւ կացութիւն մը որ նպաստաւոր էր՝ իրենց՝ կրեւտացւոց եւ Մա-

վրայ Հայերը ամենէն աւելի յոյս դրած էին, հայկական դատին համար չափազանց գաղջ հետաքրքրութիւն մը ունէր 1894էն առաջ, այն ալ Կիպրոսի դաշնագրին ոգւով ըմբռնուած նիփար հետաքրքրութիւն մը. Սասունի ղէպէն յետոյ՝ այդ հետաքրքրութիւնը փոխուեցաւ՝ նոյն իսկ պաշտօնական Անգլիային մօտ՝ աւելի ջերմ (թէպէտ ներքնապէս ոչ անկեղծ, ու քիչ խոր, զօռով արմնացած, արուեստականօրէն գրգռուած) համակրութեան. քայքայ այդ համակրութիւնը մեզի աւելի վնաս բերաւ քան օգուտ, ոչ միայն որովհետեւ Անգլիա իր յարուցած անդուկին հետեւանքով իր ստանձնած պարտականութիւնը չկատարեց, այլ որովհետեւ այդ պահուն Անգլիա բոլոր տէրութիւններէն ատուած էր գրեթէ այնքան որքան Ռուսիա ռուս-մափոխական պատերազմէն անմիջապէս առաջ, եւ մեր դատը ատուած Անգլիային ձեռքը յանձնելով՝ մենք ատով իսկ սաստկացուցած եղանք հակակրօնութիւնը զոր ուրիշ պետութիւններն ունէին մեր դատին համար եւ զայն բոլորովին կասկածելի եւ ատելի դարձուցին. «Տասը տարիէ ի վեր, կը գրէ Պերար, Անգլիոյ փառասիրութիւնն ու եսասիրութիւնը բոլոր համբերութիւնները յոգնեցուցին. իր յափշտակութիւնը ամբողջ աշխարհիս շահերուն վրէժստեցին. իր լրագիրներուն յարձակողական շովինութիւնը եւ կոպիտ լեզուն բոլոր անկանները վիրաւորած են: Իր արտաքին քաղաքականութեան մէջ, ան յոյս տուաւ անուղիմտութիւն, եւ տկարներուն նկատմամբ վեհանձնութեան ու զտրաւորներու նկատմամբ արժանապատուութեան բացարձակ պակաս: Ա՛լ վիատեցուց բոլոր հիմակրութիւնները, ընդունելի դարձուց բոլոր կասկածանքները, եւ անգլիատեցութիւնը՝ աշխարհիս գրեթէ բոլոր ժողովուրդներուն մէջ՝ կառավարութեան ամենադիւրին գործիքն ըրաւ: Այ՛ դք այլ եւս կրնայ հաւատալ իր անշաղկապութեան: Երբ կունքի կամ մարդկայնութեան վրայ կը խօսի, ամբողջ եւրոպա ուսերը կը թօթվէ: Անա ինչու Սուէթանին ամբաստանութիւնները Անգլիոյ դէմ առանց քօնթրոյի ընդունուեցան,

կեղծողացւոյ համար. ատկից զատ, թէ՛ կրեւտացիք եւ թէ՛ Մակիդոնացիք զիտցան օգտուելու առական զօրութենէն, Թուրքին հետ միանալով Ռուսին դէմ ելլելու գաղափար՝ իրէշլութիւն մըն է ըստ իս, բայց նորէն աւելի գործնական, աւելի դրական է քան Ռուսին ու Թուրքին դէմ միասնամասն պատերազմ հրատարակելը: Ու եթէ պահ մը Թուրքն ու Ռուսը ձեռք ձեռքի տուին մեզ Գնդլու համար՝ այդ այլանդակ երեւոյթին ծագման պատճառներուն մէջ մենք բաժին ունինք: Այդ նոյն քաղաքագիտական սխալ ատենք մեր նախաւարներն ալ գործեցին. Արշակ Բ. եւ իր յաջորդները այնքան անորոշ ու երկդիմի գրիք բռնեցին Պարսիք եւ Յունաց միջեւ, այնքան փոփոխեցին իրենց ընթացքը՝ մերթ Յունաց եւ մերթ Պարսից մօտենալով, որ վերջ ի վերջոյ Պարսիքն ու Յոյնը՝ երկու ուսիներ ըլլալով հանդերձ՝ համաձայնեցան Հայաստանն իր անկախութենէն զրկելու եւ մէջերին բաժնելու համար: Իսկ որ որոշած էին մեր գրիչները՝ ազգը ոտքի հանել, պէտք էր ընտրէին Ռուսին եւ Թուրքին միջեւ, եւ մէկուն դէմ պայքարին մէջ միւսին անհրաժեշտ օգնութիւնը ստանային:

Լուրջ չէ արդէն այն առարկութիւնն ալ թէ՛ ներքի չէր դիմել ռուս կառավարութեան, քանի որ բռնապետական է անո Սմէլն բան յարաբերական է՝ այս աշխարհիս մէջ: Աշխարհս ինքն իսկ յարաբերականութիւն մըն է, քանի որ պիտի ստոր, մեծի ու փճանայ օր մը՝ բացարձակ կատարելութեան ձգտող մեր բոլոր հոյակապ երազներուն ու մեր առաւել կամ նուազ իրականացնել կրցած բոլոր իտէպոններուն հետ: Առէն գործիք կը դիմէ դէպ ի իտէպ մը, բայց իրականացման միջոցներուն մէջ՝ յաճախ՝ նոյն իսկ այդ իտէպին սիրտը՝ զիջողութիւններ եւ զոյջողութիւններ անհրաժեշտ են. եւ ասիկա չհասկցող ոչինչ կարող է իրագործել մեր երկրագունդին վրայ: Իսկ քաղաքական հարցերու մէջ՝ արդէն յարաբերականութիւնը տիրող հանգամանքը կը կազմէ: Ճորան-Սօզէֆ կայսրը իր երիտասարդութեան առաջին օրերուն՝ քստմնելի բռնաւորի դեր կատարած է յեղափոխութեան Ռուսիային համար, նոյն կայսրը բարեկամ մը եւ պաշտպան մըն է Աւստրիական Փոլոնիային, եւ Փոլոնիացիք մտքերնուն չեն անցնէր թուանայից

Յրանց-Եօզէֆին՝ որովհետեւ ան բռնաւորի պէս վարուած է ատենով իտալացոց հետ . կը մըտածեն ու կը գործեն իբրեւ Փոլոնիացի, եւ իրաւունք ունին . Յրանցք-Բուս դաշնակցութեանէն առաջ, Յրանացիք բարբարոսներու տեղ կը գնէին Ռուսերը . Գերմանիոյ մշտական ռապառնալիքին գէժ ինքզինքն ապահովելու համար՝ Յրանսա իբր գաշնակից ընդունեցաւ Ռուսիան, եւ այդ դաշնակցութենէն ի վեր է որ Յրանսա քաղաքականապէս բարձրացաւ ու զօրացաւ. թէ ռուսական դաշնակցութիւնը՝ որքան օգտակար էր Յրանսային՝ պայծառ երեւցաւ երբ Մանչուիոյ ձախողութենէն երկրորդ օրն իսկ, Վիլնիւմ գնաց Թանժէ՝ Մարօքի հարցին մէջ Յրանսան նուաստացնելու . Բլէմանսօի պէս ջերմօրէն ազատասէր մարդիկ՝ քննադատելով հանդերձ ռուս ինքիմէն այլաբանութիւնները, բաղձալով հանդերձ ազատականութեան յաղթանակը Ռուսիոյ մէջ, երբեք չեն առաջարկած Ֆրանսք-Բուս դաշնակցութիւնը քաջալիւ, բմբռնելով որ իրենց հայրենիքին շահերուն համար թնրածնել էր անոր պահպանումը .

« Երբ մենէն շատ աւելի յառաջագէտ ու զօրեղ ժողովուրդներ այսպէս կը վարուին, տրդայութիւն է որ մեզի պէս տկար ու մշտնադուռած, անպաշտպան ազգ մը իր տրամադրութեանը տակ դառնաւ միակ նեցուկը մերժէ՝ առարկելով որ անրժծ չէ ան .

Կայ նաեւ ուրիշ կարեւոր նկատելի կէտ մը . Անգլիոյ մէջ, պահպանողական կուսակցութիւնն է որ Ռուսիոյ հակառակ զիրեք բռնածունք մը միշտ եւ ռուսական զօրութեան տարածումն արգիւրելու համար՝ թրքական փտութիւնը պահպանելու անարդարական քաղաքականութիւնն ունեցած է։ Ան է որ 1878ին ջընևջեց Սան-Սթէֆանօ քաջառգիրը, Ռուսաստանի զօրու վանեց ռուսական բանակը, Մակեդոնիան Թուրքին ձեռքը ձգեց եւ Պուլկարիան ալ պիտի դարձնէր Թուրքին՝ եթէ. Կլառնիստ մը զոյուութիւն չունենար . Իսկ միեւնոյն Անգլիային ազատական կուսակցութիւնը Ռուսիոյ հետ համաձայնութեամբ գործելու փափաքը ցոյց տուած է միշտ (բայց ի՞նչ քաղաքաբար լորտ Բողպէրիէն՝ որ կառավարութեան զուգը եղած միջոցին — 1894-96 — հայկական հարցին ամենէն առաջնորդնէ՝ հակառուս ոգով գործեց . ազգերու

թիւնը կրելով Անգլիոյ հայասիրական շարժման դրօշ ու ներշնչող Հայերուն). Թուրքիոյ հպատակ ազգութիւնները ազատած են չնորհիւ այն ժամանակաւոր, համաձայնութեանց զոր Անգլիան իր ազատական կուսակցութեան ճնշման տակ՝ եւ Ռուսիա ունեցած են Արեւելեան հարցին նկատմամբ .

Անգլիացի ազատական կարեւոր անձնաւորութիւններէն շատերը յաճախ այսպանած են Անգլիայի պահպանողականերուն այդ յանցաւոր ընթացքը . Մաք Բոլ կանոնիկոսը, իր «Սուլթանը եւ Պետութիւնները» գործին յառաջարկէն մէջ կը գրէր՝ 1896ին. «Մէկ պետութիւն մը կայ որ կրնայ, նոյն իսկ այժմ որ ուշ է արդէն, ազատել Հայերը՝ առանց վտանգի Ռուսիան է այդ պետութիւնը : . . . Պիտի թուղտը՝ որ Հայերը կոտորուին, մինչդեռ իր մէկ կորովի խօսքը կարող է մարդասպաններուն բազուկը կեցընելու Անգլիա ցաւընաբար քարի առաջ արգիլեց անոր՝ Հայերը ազատելու։ Ռուսիա այժմ պիտի արգիլէ՝ Անգլիոյ օգնել Հայոց։ Արեւելքի քրիստոնէից պաշտպանի իր մեծ աւանդութեան արժանի՝ վրէժնազրուութիւն մըն է այդ . Զեմ կրնար հաւատարմ :

« Գալով Անգլիոյ, ան ճանցած է յանցանքը զոր գործած է անցեալին մէջ, եւ այսօր « քարթ պլան » պիտի տայ Ռուսիոյ . »

Դեռ ամիս մը առաջ, իրեն ի պատիւ տըրուած հանգիստի շրջան արտասանած ճառին մէջ՝ Պրայս կ'ըսէր . « . . Դժբաղդաբար հեշտ չէր գործուած չարիքը դարմանել, եւ Անգլիա դժուար կը դառնէր խուսափել հետեւանքներէն այն չարիքին զոր ինքը բրած էր (1878ին) այդ ժողովուրդներուն (Հայոց եւ Մակեդոնացոց), եւ որ անոնց ցաւերը երկարացուցած էր . » Ազատական Անգլիկները ոչ միայն միշտ խուսափած են պահպանողականներուն անխիղճ ընթացքին մեղապարտութիւնը, այլ եւ՝ թէ անհրաժեշտ էր Ռուսիոյ աջակցութիւնը հայկական հարցը լուծելու համար։ Ու Պրայս առաջին անգամը չէ որ կը յայտնէ կարծիքը զոր արձանագրեց Անանիոսի վերջին թիւով .

Հայերն է որ պէտք էր ամենէն առաջ հասկցած ըլլային այս բոլորը, եւ եթէ կայ ազգ մը որ ամենէն քիչ էր հասկցած՝ Հայ ազգն էր։ Անգլիոյ ամենէն հասարէր եւ ամենէն ազատա-

միտ Անգլիացիները Ռուսոյոյ ակադեմիան միջամտութեան անհրաժեշտութիւնը կ'ընդունէին, իսկ Հայերը կը յամառէին մտածել թէ կարելի էր եւ պէտք էր իրենց հարցը լուծել առանց Ռուսոյոյ եւ հակառակ Ռուսոյոյ: Այդ հիմնական սխալ հաշուոյն հետեւանքը եղան մեծ կոտորածները՝ որ 1894էն 1896՝ թրքական Հայութիւնը բոլիկ բոլիկ ըրին:

Հակառակ այդ դարձուրելի վնասին զոր կրեցինք, նորէն չփոխեցինք մեր ուղեցիծը: — Դրօշակեան կուսակցութիւնը կէտ առ կէտ կրկնեց ինչ որ Նազարեկեան Հնչակեանութիւնը ըրած էր. թէպէտ երեւան եկած՝ ծրագրով մը՝ որ Հնչակեան ծրագրին հակառուս բանաձեւը չունի, Դաշնակցութիւնը իր գործունէութեան ընթացքին մէջ ըրած է ճիշդ միևնոյն բանը ինչ որ ըրած էր Նազարեկեան Հնչակեանութիւնը:

Իսկ. Գ. Արփիարեան, այն չրջանին երբ վերակազմեալ Հնչակեանութեան գերագոյն ղեկավարն էր, թէ՛ « Մարտ » պարսկական թերթին եւ թէ՛ « Նոր Կեանք » ինչ մէջ անընդհատ կը կրկնէր՝ « Ռուսն է Հայութեան մեծագոյն վտանգը. այն օրը երբ Ռուսը տանկական Հայաստան մտնէ, Հայութեան արեւը մարած է: »

Անա ինչու խրամաւոր որ հետզհետէ կը լայննար Ռուսին ու Հայուն միջեւ, Կալիցիեան չրջանին վերջերը՝ անդուռը դարձաւ:

Հայերը չեն որ ստեղծեցին Կալիցիին մը եւ իր արքանեակներուն հայակեր հոգին. բայց իրենք են որ կարելի դարձուցին իրականացումն անոր ոճիրներուն, որոնց վերջինը եղաւ Հայ եւ կեղեցւոյ անկախութեան դէմ իր դաւաճ: Բնականաբար, անգամ մը որ Կալիցիեան վայրագութեան ղեկին սկսաւ ծանրախալ առաջնայոց գլխուն, հայ ժողովուրդը պէտք էր քննարկէր դէմ ոգի ի բոլին մաքառէր, ինչ որ ըրաւ, ու աղէկ ըրաւ. բայց լաւագոյն բան մ'ըրած պիտի ըլլար Հայութիւնը, եթէ առաջուց վարուէր այնպէս որ այդ սուր կացութիւնը չստեղծուէր, եւ Հայ ազգութիւնը ամբողջութեամբ իր րուծերը կեդրոնացնէր միակ թշնամիին՝ Թուրքին դէմ, եւ առասկան զօրութենէն ալ կարենար օգտուիլ այդ պաշտարին մէջ: Նոյն իսկ սակայն այդ ամենասեւ օրերուն, իրողութիւն մը

ու երեւան եկաւ՝ մեծապէս նշանակալից՝ որուն վրայ մենք ուշադրութիւն չենք դարձուցած որքան պէտք է. դարձեցինք փակուամբ եւ դպրոցական կալուածներու գրաւումն լետոյ, Հայոց Կաթողիկոսը առասկան դատարաններուն դէմը՝ պահանջելու կալուածներուն դարձը Հայոց եկեղեցւոյն, քանի որ անոնք կը պատկանէին ոչ թէ հայ դպրոցներուն, այլ հայ եկեղեցւոյն: Ու դիտելի է որ հակառակ Կալիցիին թափած բոլոր վնասներուն, Փէթէրպոլիկ կառավարութիւնը որոշեց՝ Հայոց Կաթողիկոսին խնդրանքն ընդունելով՝ հարցը դատարաններու ճամբով լուծել. եւ առաջ դատարանները արձակեցին վճիռ մը՝ նպաստաւոր Հայոց Կաթողիկոսին, եւ հակառակ առաջ իշխանութեան: Կըրնա՞ք երեւակայել արդարութեան ժեսթ մը որ նոյն իսկ հազար փարսախ հեռուէն ասոր մօտեմայ՝ Տանկաստանի մէջ. . . կրնա՞ք երեւակայել որ Թուրք դատարան մը իրաւունք տայ Հայոց Պատրիարքին՝ ընդգէմ Սուլթանին: Բայց Կալիցին չուտով վճատող չէր. կանգ չառաւ այդ վճռին առջեւ, եւ քանի որ Հայոց եկեղեցին իր դէմ կը ցցուէր իրը՝ մեծագոյն խոչընդոտն իր հայալինջ ապուշ ծրագրին, որոշեց խորտակել Հայոց եկեղեցին. Հայութիւնը ամբողջութեամբ ոտքի ելաւ իր եկեղեցին պաշտպանելու համար, ու Կալիցիին է որ խորտակուեցաւ: Բայց այդ յաջողման մէջ՝ Հայոց դժեղ դիմադրութեան շափ՝ բաժին ունի նաեւ առաջ զանգուածին մէջ գտնուող ազնիւ օւ խելօք ոգին, որ կը պակսի Թուրք զանգուածին մէջ: Մուսա պէյ հասարակ աւազակ մըն էր, տանանեակներով կանգնեալ հասարակութիւնը միացած՝ արգարութիւն պահանջեց Թուրք կառավարութենէն. բայց Թուրք կառավարութիւնը անպարտ արձակեց քիւրտ աւազակը: Եւ ամբողջ Թուրք հասարակութենէն (ինչ ու նոր՝ բոլորը միասին) մէկ ձայն մը չարձարեցաւ այդ ամենալիք անարդարութեան դէմ բողոքող: Եթէ ուղիղ ունինք մեր գանկին մէջ, անկեղծ կ'ենթադրեմ՝ մտածելու, գատնելու եւ բազմապիսի համար է դրուած է հոն:

Հայոց դիւանագիտական սխալը չ'արգարա-
ցնէր ռուս կառավարութեան ընթացքը, որ ոչ
միայն անմարդկային եղաւ, այլ եւ չնասակար
ռուսական չանելուն: Պէտքը չունիլ բացատրե-
լու « անմարդկային » վերադիրը. գիտնալով
հանդերձ որ մէկ յօնքի պատուով կրնար
Մարդասպանին ձեռքը անշարժացնել, ռուս կա-
ռավարութիւնը թոյլ տուաւ որ իր քթին տակ
խողիսողութիւն մամոռջ ժողովուրդը մը որ պատմա-
կան դաշնակիցն եղած էր Ռուսին եւ անոր
օգնած էր Արեւելքի ամենակարեւոր մէկ կտորը
գրաւելու: Ինչ ալ եղած ըլլար հայ « պոլիտե-
կոս » ներէն ոմանց բռնած գիրքը, ռուս կառա-
վարութիւնը պարտականութիւն ունէր չչփո-
թելու հայ ժողովուրդը՝ իր պոլիտիկոսներուն
հետ. ռուս կառավարութիւնը մեղանչեց մար-
դասիրութեան ամենատարբարական պարտականու-
թեանը դէմ. քաղաքականութեան հետ ոչ մէկ
կապ չունեցող, յեղափոխական շարժման ոչ մէկ
մասնակցութիւն չունեցած՝ պարզապէս Հայ ու
քրիստոնեայ ըլլալուն համար ֆարգուող անգէն
ու չուսողական ամբողջներու հանդէպ, որ գթու-
թիւն կը հայցէին, Թուրքիոյ ռուս հիւպատոս-
ները ցոյց տուին քստմոքի անգթութիւնը:

« Էրզրումի կտորածների ժամանակ,
կը բրէ Ակնունի, այն նոյն քաղաքում ուր
1828ին Էջմիածնի Կաթողիկոսին կոնդակն էր
տարածուում՝ հրաւէր կարդալով Հայերին ա-
ջակից եւ ուղեկից լինել Ռուսաց զօրքին, ուր
1856ին, 1877ին, ինչպէս եւ 1896ին հայ ազ-
գաբնակութիւնը իր կեանքն ու պատիւն էր
զոհաբերում « ռուսամիլիտան համար, այդ
նոյն քաղաքում Ռուսաց հիւպատոսարանը
գետնարդկային անխղճութեամբ գոցում էր
դռները բռնաւորի սրից խուսափող կանանց
եւ մանուկների առաջ, փակոււմ էր ականջ-
ները յուսահատութեամբ աղաղակների հյն-
դէպ: Եւ այդ այն Թաղի մէջ ուր մարմտա-
կան Պարսկաստանի հիւպատոսը իբր մարդ-
ապաստան էր տալիս եւթաղանից վրիպած
քրիստոնեայ զոհերուն . . . »:

Ու տեսանք մինչեւ իսկ ռուս զնդապետ
Պըքով մը որ իր խաղախներուն հետ սահմանա-
գլուխի անցաւ եւ թուրք զինուորներինն ու
Քիւրտներուն միացած՝ Թուրք ռոյի վրայ հրա-
ցանի բռնեց հայ գիւնակիւր խումբ մը, անոր
ընկերացող քահանայով մէկտեղ . . . Յայտնի է

նաեւ թէ ինչ անխիղճ եղաւ ռուս իշխանու-
թեանց վարժուէրը տաճկահայ փախստականնե-
րուն հանդէպ, որոնք կովկաս ապաստանեցան
քրիստոնեայ պետութեան մը իմունայն տակ
պաշտպանութիւն զանել յուսալով: Թրքալոյց
նկատմամբ այդ անսիրտ ընթացքն ունենալը բա-
ւական չհամարելով, ռուս կառավարութիւնը
կատաղի հալածանք մը սկսաւ կովկասի Հայոց
ալ դէմ. աւելորդ է նկարագրել պոգալի հան-
գամանքը կալիքինեան ընծիմին, ամէն Հայու
ծանօթ է ան: Ծանօթ է նաեւ այն զոյգեւի
գիրքը զոր բռնեց Փեթերսպոլիկի ռուս մամու-
լին մէկ ստուար մասը՝ նահատակուող Հայու-
թեան հանդէպ. ծանօթ են բոլոր զրպարտու-
թիւնները, ստութիւնները, հայդապնքերը,
նախատիքները զոր ան թափեց հայ ժողովրդին
վրայ, այդ ժողովրդին՝ որ առանց իր պոլիտե-
կոսներուն ականջ կախելու՝ մինչեւ կալիքինեան
բեծիմը, ամբողջ կովկասի մէջ իր խնձոյքնե-
րուն առաջին բաժակը « Ռուս Թագաւորին »
կենացը կը պարզէր, եւ որ Տաճկաստանի մէջ
ալ՝ նեղ օրերուն՝ աչքը բնազդաբար գէպ ի
ռուս արծիւը կը դարձնէր:

Այդ ընթացքը եղաւ նաեւ « հակառուս »:
Առեւտրութիւնը կամ կապածը որ Հայոց « պոլի-
տիկոս » ներէն կամ վարիչներէն ոմանց մէջ մը-
այն գոյութիւնն ունէր դէպ ի Ռուսը, ռուս կա-
ռավարութիւնը իր վարժուէրով զայն պահ մը
ծաւալեց ամբողջ հայ ժողովուրդին մէջ. ու
որքան ալ փոքր ու սեղար ըլլայ հայ ժողովուր-
դը, Արեւելքի մէջ տարածուելու ուղղող ո եւ է
պետութեան համար անոր հակակրութիւնը կամ
համակրութիւնը էական նշանակութիւն ունի:
Այդ ընթացքը մին եղաւ նաեւ այն պատճառնե-
րէն որ տիեզերական հակակրութիւն եւ զըզ-
ուանք յառաջ բերին ռուս կառավարութեան
դէմ եւ ռուս-ճափոնական պատերազմին վեր-
ջնալէն իսկ առաջ՝ բարոյական յաղթանակն
արդէն տուին Ճափոնացւոյն, ու նիւթական
յաղթանակն ալ տիեզերական բարբէի մը պէս
ճափահարելի դարձուցին: Այդ ընթացքով Ռուսը
վտանգեց իր ամենէն մեծ փառքի տիրոջը, իր
տարածման մեծագոյն ուժերէն մին, Արեւելքի
քրիստոնեաներու պաշտպանի, Ասորոյ մէջ եւրո-
պական քաղաքակրթութեան տարածիչի որ պաշ-
տոնը 94էն 96 Հայաստանի մէջ անցնող դէպքերը

ստեղծեցին կացութիւն մը որ մէկհատիկ առիթ մը կ'ընծայէր Ռուսիոյ՝ իր աւանդական թշնամւոյն Օսմանցիին վճռական հարուածը տալու, եւ իր դարերէ ի վեր երազած ճամբան յաղթականօրէն հարթելու ղէպ կ'մէկ կողմէն Ալեքսանդրիթ եւ միւս կողմէն Պոլիս։ Զարդերը այնքան անօրինակ վայրագութեամբ մը եւ ընդարձակութեամբ մը կատարուեցան, անոնց յարուցած յուզումը Եւրոպայի եւ մանաւանդ Անգլիոյ մէջ՝ այնքան բուռն եղաւ, որ այլ եւս նոյն իսկ Անգլիոյ պահպանողական կուսակցութեան համար անհար էր ինչպէս 1878ին՝ արգելել Ռուսիոյ յառաջիկա դաշտութիւնը Հայաստանի մէջ։ Թէ Սասունի 1893ի կոտորածէն անմիջապէս յետոյ՝ անգլիական կառավարութեան երկզիմի վարժուածքին բերմամբ՝ ռուս դիւանագիտութիւնը կասկածոտ դիրք մը բռնած ըլլայ, այդ հասկանալի է։ Բայց 1895էն յետոյ՝ երբ Հայոց Հայրենիքը դարձանելով Հայոց դիւանագիտական սխալը՝ զնաց Զարին բռել թէ Հայ ժողովուրդին միակ յոյսը եւ ապաւէնը Ռուսն է եւ հայցեց ռուս կառավարութեան միջամբտութիւնը, երբ անգլիական կառավարութիւնը խոտտովանեցաւ իր անկարողութիւնը հայկական հարցը լուծելու, հոր առգլիական հանրային կարծիքը՝ ամօթահար ու խղճահարուած՝ իր ամէն կուսակցութեան պատկանող թերթերով բացէ ի բաց հրաւէր կարգաց Ռուսին մտնել Հայաստան եւ վերջ տալ թրքական խռովութեանց, ռուս դիւանագիտութիւնը ոչ միայն իրէջային ընթացք ունեցաւ՝ մերժելով փրկել զթաղից ժողովուրդ մը, այլ եւ ամենատիմամբ վարժունք մը՝ չուղելով օգտուիլ այդ առիթէն որով ի ձայն ամբողջ աշխարհի ծափահարութեանց եւ հաւանութեամբ նոյն իսկ Անգլիոյ պիտի կրնար յառաջանալ ղէպ ի Փոքր Ասիա։ Իր նախընտրած ապուշ թաղթիքով, ան թոյլ տուաւ, որ Գերմանիա տարածուի Փոքր Ասիոյ մէջ, կարծեց ատով վրէժ լուծած ըլլալ Անգլիայէն՝ դիւանագիտական պարտութիւն մը կրել տալով անոր, ու կարծեց նաեւ թէ իր ապագայ տիրապետութիւնը Փոքր-Ասիոյ մէջ աւելի ապահով պիտի ըլլար՝ հայ Կարբին տկարացումով։ հայիւր բոլորովին սխալ էր՝ առանց Հայաստան, Ռուսը քչ պարտուակ կրնայ ունենալ ոչ ալ դիւրութիւն Փոքր Ասիոյ մէջ յառաջա-

նալու։ Իսկ Անգլիա իր կրած դիւանագիտական պարտութեան վրէժը « դրականօրէն » լուծեց ճափոնական պատերազմին փորձանքը սարքելով Ռուսին գլխուն, Մարազոյն Արեւելքի աշխարհակալութեան ռուսական երազը քայքայեց եւ միւս կողմէ Եգիպտոսն ալ վերջնապէս իւրացուց։

Բայց եթէ Ռուսը շատ բան կորսնցուց, մենք Հայերս՝ ըլլալով անհունապէս աւելի տրեւար ու փոքր, շատ աւելի կորսնցուցինք քան Ռուսը։ Պ. Ամֆիթէաթրօֆ, ազնուոգի Ռուս մը, վերջերս ռուսական թերթի մը մէջ հրատարակած է յօդուած մը ուր խտիւր կը քննադատէ ռուս կառավարութեան ընթացքը հայկական խնդրոյն մէջ։ Եւ յօդուածը կը վերջացնէ սա տողերով։

« Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանին, նրա կորուստը ակնհերե է։ Թոյլ չտալով Պետութիւններին կատարելու իրանց պարտաւորութիւնները Փոքր Ասիայի Հայերի վերաբերութեամբ՝ նա իր գէտ հանեց Եւրոպայի հասարակական կարծիքը եւ սպանեց հաւատը ղէպ ի իր կողմ մը Մերձաւոր Արեւելքում։ Ամէն մի փոքր Ռուսաստանի կողմից ընդլայնելու իր երկիրը ի հալի։ Փոքր Ասիայի, կ'ընդլայնվի Եւրոպայից որպէս յաւակնութիւն հողային կոպիտ յափշտակութեան եւ կ'արգիլվի պետութիւնների հաւաքականութիւնը։ » (Թրգմ. Մշակի)։

Այս եղբակացութիւնը ճիշդ չէ։ Ռուսը կորսնցուց անբաղդատելի առիթ մը ուր պիտի կրնար՝ նուազապէս ճիշդով՝ գրաւել Հայաստանը եւ ապահովել իր տիրապետութիւնը ամբողջ Փոքր Ասիոյ։ Այդ տիրապետութիւնը այսօր՝ Ռուսիոյ գործած սխալովը՝ աւելի դժուար երազած, քայց ոչ անկարելի։ Նորէն, ամէն ոք կ'ընդունի որ Հայաստանի մէջ առանց Ռուսին հաւանութեան եւ աջակցութեան ոչինչ կարելի է ընել, ինչ որ թրքական Հայաստանի հարցին լուծման մէջ գլխաւոր դերը իրեն յանձնել ըսել է։ Այս պահուն իսկ, Գերմանիա ուղեւոր օգտուիլ Ռուսիոյ խառնաշփոթութիւնէն, փորձեց Սիւ ծովու աւազանին մէջ գտնուած հանքերուն մենանորոն ստանալ։ Ռուս կառավարութիւնը փութաց արգիլել զայդ, եւ յաջողեցաւ արգիլել։

Մենք Հայերս ենք որ հաւանորապէս կոր-

սընցուցինք . Ու այդ կորուստին մէջ, Տաճկահայք են որ ունին մեծագոյն բաժնիր . արագին է անոնց կրած կորուստը . իրենց թիւը մեծապէս պակսեցաւ , այն տեղումնքն իսկ ուր մեծամասնութիւն կը կազմէին , այժմ փոքրամասնութիւն են . աղքատացան , ցրուեցան , բարոյապէս , նիւթապէս ու քաղաքականապէս փախչախուեցան . կեանքը զոր ստիպուած են ապրելու , հնութեան ստրուկներն անգամ պիտի թքնէին անոր վրայ , եւ այդ կեանքն իսկ՝ ամէն ըրդպէ վտանգի մէջ է . Ռուսահայոց համար՝ կարելի է ըսել — որքան ալ փարատուց մը թուի առիկա — թէ՛ ազգային տեսակէտով աւելի շատն են քան կորսնցուցած . կալիցիներն բեծծիմէն առաջ՝ Ռուսահայք անզգայի եւ հզոր մեղուով մը դէպ ի ռուսացում կ'ընթանային . այդ ռուսացումը արդիւնք էր ոչ թէ ռուս կառավարութեան Հայերը ռուսացնելու նպատակով ձեռք առած վաղրական միջոցներուն , այլ նախկին հայասէր ռուսական բեծծիմէն , որ օտարասէր են ինքզինքն արհամարհող հայ տարրը կը տանէր քնաղզորէն դէպ ի ինքնաբեր ձուլում մը : Կալիցիներն բերաւ բեծծիմ ցնցեց Կովկասի Հայութիւնը , ազգային ոգին արթնցուց անոր մէջ , ինքնապահպանութեան ուժը տամապատիկ զօրացուց , Հայ-թաթարական պայքարն է միայն որ իրական աղէտք մը եղաւ Կովկասի Հայութեան համար , թէ՛ անձերու կորուստ , թէ՛ նիւթական մեծ փնտս պատճառելով . այդ պայքարն ալ եթէ « խրախուսուեցաւ » Կալիցիներն եւ Փլէմէնեան զազիր կուսակցութիւնն , անոր յղացումը թո՛ւք մտախնդրեան մէջ պէտք է փնտռել (Պրլսէն մինչեւ Պաքո), եւ այդ պաշտպանական յարձակումը գործարարողը , Հայութեան , ինչքն , կեանքը լրքնելու , յափշտակելու , բզբտելու փութացողը նորէն թուրքը եղաւ , յաւիտենական թուրքը : Պահ մը արեւելեան Հայութիւնը ինքզինքը գտաւ իր երէկուան « տէրերուն » ձեռքը մատնուած՝ երբ զեռ Ռուսներն զապիշ սուրը մասմեալուած ժանիքներուն վերեւ չէր ցցուած . այն բույրէին իսկ ուր ռուսական սուրին վախը անհետացաւ , մահմետական « տէրերը » իրենց քանդումը զերն սկսան . Միայն թէ պայքարը կ'անցնէր այս անգամ հողի մը վրայ որ ռուսական էր այլ եւս . ու ատոր իսկ հետեւանքով՝ Հայը , առեւտով ան-

կարող ինքզինքը պաշտպանելու , իրցաւ հոյակապ դիմադրութիւն մը ցոյց տալ եւ ապացուցանել Թուրքերուն որ եթէ իրենք միշտ նոյն զազանները միացած են , Հայերը Կովկասի մէջ փոխուած են ու երբեմնի ստրուկները չեն այլ եւս :

Այս դիտողութիւններէն շատերը Անահիթէ ընթերցողներուն համար նորութիւն չեն . մէկէ աւելի անգամներ պարզած եմ այս էջերուն մէջ՝ համառօտակի՝ ինչ որ այսօր կ'ընդլայնեմ՝ բոլոր հարկաւոր մանրամասնումովը . Այս թերթին առաջին տարուան երրորդ թիւին մէջ երեւցած « Պատասխանատուութիւնները » տիտղոսուած յօդուածովս արդէն իսկ՝ մեծ մասամբ՝ ուրուագծած էի զանոնք : Այդ յօդուածն այն պահուն հայհոյանքներու տարափ մը թափել տուաւ վրաս (մեր մէջ՝ ինչպէս ամէն տեղ՝ կան մարդիկ , որոնց համար՝ իրենցմէ տարբեր մտածողը ատով իսկ ոճարգործ մը եւ աւազակ մը կ'ըլլայ) : Այդ յօդուածն անթերի չէր . կան անոր մէջ կարգ մը մանրամասնութիւններ որոնց սխալ ըլլալը ես իսկ կ'ընդունիմ . բայց այդ յօդուածին մէջ քանի մը հիմնական տեսութիւններ պարզած էի , որոնց զլխաւորներէն մին էր թէ՛ « Առանց Ռուսին հնազանդութեան եւ գործակցութեան հայկական հարցը չի կրնար լուծուիլ եւ թէ Հայք , փրկելու համար իրենց ազգը կորուստէ՛ պէտք է Ռուսը իրենց բարեկամ դարձնեն » : Իրողութիւնները — որ փաստերուն ամենէն զօրեղներն են — եկան անկից ի վեր հաստատուել թէ՛ այդ տեսութիւնները սխալ չէին : Ներկայ ռուսմիասնաբարութիւնս գրած պահուս , ուրախութիւնն ունիմ նկատելու որ արդէն իսկ , այս վերջերս , նոր հոսանք մը սկսած է կազմուիլ Հայոց մէջ , որ ցոյց կուտայ գործնական ոգիի փրկարար զարթում մը : Նոր-Դարը հրատարակեց վերջերս հոյակապ ռուսմիասնաբարութիւն մը Պ . Մանուկ Աբեղեանի , Հայ-թրական կոխիւր տիտղոսով , եւ որուն մէջ այդ հոսմուս եւ ողջամիտ գորողը պայծառապէս կ'ապացուցանէր Հայ ժողովրդին համար բացարձակ անհրաժեշտութիւնը ռուսական ուժին վրայ կրթնելու : Այն պահուն ուր այս առիբը կը

գրեմ, Նովոյե Վրեյկային՝ աշխարհիս ամենէն հայատեաց թերթին մէջ՝ հայանկարագ յօդուած մը լոյս կը տեսնէ Մէնշլեքօ ծանօթ ռուս հրապարակագրին կողմէ գրուած, յօդուած մը զոր Հայ մը թելագրերն է Պ. Մէնշլեքօֆին։ Ասոնք մենք ծառայութիւններ են հայկական գաղտին մատուցուած (1)։

Միեւնոյն ատեն հաճոյքով կը նկատեմ որ Յառաջը յարած է այդ նոյն գաղափարին՝ կարգ մը վերապահումներով հանդերձ, « Մենք ընդունում ենք որ, կը գրէ այդ թերթը (Թիւ 25) թե՛ ներկայ եւ թե՛ ապագայ Ռուսաստանի ծայնը առաջնակարգ, գերակշռող՝ նշանակալիւս ունի հայկական հայրցում։ Պատմութիւնը եւ աշխարհագրական պայմաններն են նրան տեղ այդ իրաւունքը, ուղեւն չուզեն՝ մեզ հարցը խոշոր չափով կապուած է ռուս ժողովրդի սահմանագրին։ » Եթէ մեր բոլոր գործիչները՝ ազգային գործունէութեան բովանդակ ընթացքին մէջ՝ ըմբռնած ըլլային ճիշդ ինչ որ այնքան

(1) Բնաւ հիմնակարծիք չեմ այդ մասին «Պառաջ»ի հրատարակած յօդուածին որով «նստօք վրէժիաշի մէջ այդպիսի գրութիւն մը մտցնող Հայը « սողացող, ստրուկ, եւն. » կ'անուանուի։ ձիշղ որովհետեւ «նստօք վրէժիա»ն մեզի Թ. նամի եղած է ցարդ, անոր մէջ իր ցարդ ըսածներուն հակառակը հրատարակելը՝ մենք արժանիք մըն է այդ Հայուն համար։ Եղած են ազատագրուիլ ցանկացող ուրիշ ազգերու յեղափոխական մարմիններ որոնք մինչեւ իսկ կաշառած են իրենց դէմ խօսող մեծ ու ազդեցիկ Թերթեր եւ զանաք այդպէս բռնադատած են իրենց դատին յաջողման նպատակով։ Ինչու՞ դատապարտել Հայ մը որ առանց իսկ այդ միջոցին դիմելու տեսակցութեամբ մը՝ կրցեր է «նստօք վրէժիա»ին մէջ մտցել յօդուած մը որ մեզի օգտակար է։ Մացցինի եւ Քալուր Խտալացի հայրենասէրները դրած էին՝ իբր լրտես՝ Աւստրիական եւ այլ արքունիքներուն մէջ. այդ հայրենասէրները ամէն « սողում » յանձն կ'առնէին՝ դիւանագիտական գաղտնիքներ խլելու եւ զանոնք իրենց պետերուն հաղորդելու համար։ Ոչ մէկ Խտալացի չէ դատապարտած երեքը այդ գործիչները։ Եւ Խտալացի յաջողած են « ազատիլ » որովհետեւ «գիտցած են գործել։

յստակօրէն կը բանաձեւէ Յառաջը այս առիւրով եւ եթէ ըստ այնմ վարուած ըլլային, եւ կը կարծեմ թէ՛ մեր ժողովուրդը զերծ մնացած կ'ըլլար այն ազէտներէն որ իր վրայ թափեցան։

Ինչ որ անհրաժեշտ է հայ ժողովրդին ընտրելի մէջ վերջնապէս արմատացնել, օտ գաղափարն է՝ տասն անգամ Անանիոսի եղբորն մէջ արտայայտուած, եւ զոր Պ. Արեղեան մենք ամբողջութեամբ ու յստակութեամբ տպագրուած է, — թէ՛ հայ ժողովուրդը, աշխարհագրական ու պատմական հզօր ու աննոկողելիլ պայմաններու բերմամբ՝ սշխարհած է բնորեւ մասնատական զանգուածին եւ Ռուսին միջեւ, եւ թէ նոյնքան սնկարած է նախընտրութիւնը տալ Ռուսին՝ իր գոյութիւնը պահպանելու համար։ Ո՞ր Ռուսին, ըսողներ պիտի ըլլան։ ձառակա՞ն Ռուսին, թէ՛ ազատական Ռուսին։ Անշուշտ՝ Հայոց համար, աշխարհիս համար, նոյն ինքն Ռուսիոյ համար, նախընտրելի է տեսնել սահմանադրական ազատական թեծիմ մը Ռուսիոյ մէջ՝ փոխանակ պիւրըրքաթական բեծիմին։ Բայց դաշտութիւն պիտի ըլլար Հայոց կողմէ՝ իրենց զարտ անհրաժեշտօրէն կապել ռուսական թեծիմին վերջնական ու շիկայատար բարենորոգման հետ։ ձառական բացորձակ ինքնակալութեան օրերուն իսկ, Ռուսը միշտ Հայոցս՝ օգտակար է եղած, փրկական զեր է կատարած, պէտք չէ մոռնալք ատիկա։ այսօր՝ ռուս բեծիմը փոխանցման չրկանի մէջ է։ ճիշտ է որ հոկտ. 30ի մանիֆէսթին արթնացած յոյսերը չիրականացան, եւ ցարդ արիւննոտ խառնաշփոթութեան մը մէջ կը տապալտի Ռուսիան բայց արդէն իսկ « բան մը փոխուած է » Ռուսիոյ մէջ, բան մը — եւ էական բան մը — կոտորած, մեռած է ինչ Ռուսիայէն։ այսօրուան զալարութիւնը յղարթեան ցաւերն են վաղուան ռուս բեծիմին. տուժա մը, ազգային խորրդրգարան մը պիտի երեւան գայ քիչ օրէն։ այդ տուժան պիտի չլլայ երազուած խեղապական խորրդրգարանը. հող չէ. հոն եթէ հարկւք ազատական երեսփոխան գտնուի — եւ անշուշտ կը գտնուի այդքան մը (2) — այդ փորձաւ

(1) Հեղափոխները կը հաղորդեն Սէ ընտրութեանց մէջ՝ հակապիկ կտապարման հանած բոլոր արգիլքներուն՝ սահմանադրական-տնտեսքա՞ կուսակցութիւնը յաղթանակած է գրեթէ ամէն տեղ։

մասնութիւնը բաւական է յառաջդիմութեան գործին ու լծակն ըլլալու համար տուածային, ու տուած մը որ արդէն գոյութիւն սկսի ունենալ, ինչքան ալ տանձնափող, հիմնաքարն է՝ գետեղուած՝ վաղուան չէքին, որ հետզհետէ՝ իրաց բնական բերամար՝ պիտի աւելի առողջ եւ օգուէտ ըլլայ՝ ծափոնը, որու վտայ բոլորս կը հիանանք, մէկ օրուան մէջ չէ որ ունեցու իր արդի սանձանագրական բեծիմը։ Միջատած նախ՝ նախարարոց խորհուրդ մը կ'ազմեց եւ հինգ տարի ետքն է որ խորհրդարանական սխտեմը չնորհեց։

Մենք Հայքս անուշաղ կը բաղձանք որ Ռուս սիոյ ազատական շարժումը յանգի լուրջ եւ տեւական արդիւնքի մը։ Բայց՝ ազգովին՝ ռուս «ճայրայեղ» յեղափոխականներուն միանալու ո՛չ պարտականութիւն ունինք ո՛չ կարելիութիւն, որովհետեւ անոնց ծրագիրը այժմ անհրաժեշտ է, իսկ մեր ազգին ցաւերը՝ անմիջական դարձան կը յայցեն։ այդ ցաւերուն բուժումը ռուսական հանրապետութեան մը կամ նոյն իսկ իրովին ազատական սանձանագրութեան մը հաստատումէն սպասել, Հայութիւնը փրկելու համար՝ նախ հարիւր քսան միլիոն մարդոց կացութիւնը իրականաւոր ազատութեան բեծիմը մը վերանծելու հետամտու ըլլալ, յիմա՝ բուժելն է։ Մեր ամբողջ պատմութեան ընթացքին՝ մենք ուրիշներու համար աշխատած ենք, մերթ քիտակցաբար, մերթ անդիտակցաբար Բաւական է Սկսինք ընել ինչ որ կ'ընեն ամեն ազգ։ Էն առաջ մեր շահերը պաշտպանելու մասածնէք։ Եթէ ռուս սօցիալ-տնտեսական ներուժն անարկաբեկէր որ Ռուսիոյ մէջ հանրապետութեան հիմնելէ առաջ՝ զան պահ մը մեր տանկական Հայաստանի բարենորոգումները իրագործելու աջակցին մեզի, անոնք՝ տարակոյս մի՛ ունենաք՝ մեզ «պտըտելու պիտի զրկէին»։ Մենք պարտաւոր ենք հետաքրքրուիլ ամբողջ մարդկութեան մէջ ի յայտ եկող ընկերական ու քաղաքական երեւոյթներով, առակցիլ՝ որքան կը ներին մեր միջոցներն ու շահերը՝ համամարդկային յառաջդիմութեան ու ազատութեան գործին, բայց՝ իբր հայ՝ մեր առաջին ու քրիտական պարտքն է մեր ուժերը ամէն բանէ առաջ մեր ազգին փրկութեանը նուիրել, եւ ամէն օտար հարց մեր ազգային շահերուն տե-

նակէտով նկատել։ Սանձանագրական-տնտեսաբար կուտակցութիւնը, որ վաղուան Ռուսիային վարիչը եւ կանոնադրիչը պիտի ըլլայ՝ ինչպէս Կլէմենտո իսկ գուշակեց, եւ որուն գլուխը Բոլշակովսկիի պէս լուրջ եւ հայասէր անձնաւորութիւններ կան, մեր ազգային շահերուն համար իրովին նպատաւոր է եւ յուսաւոր։ Գիտենաք օգտուել։

Այս տողերս անախորժ պիտի թուին մեր livresque ազատականներուն, մեր սօցիալ-տնտեսաբարներուն։ Այդ պարունակը վերջերս նոյն իսկ որոշեց են բաժնուիլ հին Հնչակեան կուսակցութեանն՝ որովհետեւ այդ կուսակցութեան մեծամասնութիւնը որոշեց է իր գործունէութեան ղլխաւոր նպատակ առնել տանկահայոց հարցին լուծումը։ մեր սօցիալ-տնտեսաբարները «ազգայնական» կը նկատեն տանկահայոց հարցը, եւ ազգայնականութիւնը իրենց համար յետադիմութիւն, խաւարապաշտութիւն, աղբիւրութիւն, վայրենութիւն է։ Գուրը, ճգնած կը գտնեն զբաղիլ մէկ ազգի մը խնդրովը։ իրենց փափաքն է ամբողջ մարդկութիւնը ազատագրել (ճիշդ Ժնեթ-Թիւրքերուն պէս, որոնք իրենց ազատութեան լախ ծարաւին համար՝ շատ չընչին կը գտնեն Հայոց փրկութիւնը, եւ կ'ուզեն Տանկատառնի բոլոր ցեղերը փրկուած տեսնել, ու ոչինչ փրկած ունին)։ այդ պարունակը պէտք է ըմբռնել թէ իրենց «ազգայնական» համարած Հայերը շատ աւելի իրական սէր եւ ըմբռնում ունին ազատութեան, թէ իրենց չափ եւ աւելի ուշիմ կերպով՝ կը ցանկան ամբողջ մարդկութեան երջանկութիւնը։ Բայց անոնք համոզուած են որ ամբողջ մարդկութեան վերջնական ազատութեամբն քայլ առ քայլ միայն կարելի է հասնիլ (այդ է քննութեան անյեղիք օրէնքը) եւ թէ այդ քայլերուն ամենէն անհրաժեշտներն եւ ստիպողականներն մին աւարկացած ազգայնութեանց ազատումն է։ Երբ մարդ կը տեսնէ իր մայրը՝ պաշարուած աւազակներէ, որ կ'ուզեն զայն խողովողել, եւ երբ այդ մարդը՝ անօգնական թողուով իր մայրը ուրուն իր կեանքը կը պարտի, կը վազէ դիմացի սրահին մէջ՝ ամբողջ իրական սեռին ազատագրութեան վրայ ճառ մը արտասանելու, այդ մարդը վարուած կ'ըլլայ իբր չղորդ մը եւ անսիրտ մը։

Ես, ոչինչ պիտի ունենայի ըսելու, եթէ մեր սօցիալ-տէմօքրատները անհատապէս նախընտրէին ապրիլ ու գործել իբր Բուս կամ Գերման կամ Նիդերլանդի ընկերվարականութեան անդամներ. ամէն մարդ ազատ է իր ուզած շրջանակին մէջ թափելու իր ուժերը, բայց մեր սօցիալ-տէմօքրատները կը գործեն միշտ սիբիր Հայոց, ուսկիւն՝ Հայոց դատին. ամէն առթիւ, ամէն հաւաքման, միթիինկի, համաժողովի մէջ՝ կը ցցուին (ճիշդ ինչպէս Ժէնեւի բերքը) եւ կը բողբոքեն Հայոց ազգայնականութեան դէմ, «հայկական դատարան անիմատութիւնը եւ վնասակարութիւնը կը ջնան փաստել, մտքերուն մէջ չփոխութիւն կը ձգտին ձգտել. Ասիական ազատամարտութիւն չէ, անգլոսակեց դաւաճանութիւն է, եթէ այդ պարոնները չեն ուզեր իրենց մայր ցեղին ցաւերովը զբաղիլ, ստիպող չկայ զիրենք. թող երթան ընկերվարականութեամբ, անիլիսանականութեամբ կամ օգապարկիներու կատարելագործութեամբ զբաղին, բայց հանգիստ ձգեն Հայոց դատը, բնաւ չզբաղին անով»:

Դաւով Դրօշակեաններուն, ասանց ալ ընթացքը տարօրինակ կը գտնուի. ամբողջ իր գոյութեան ընթացքին մէջ, Դրօշակեան կուսակցութիւնը եղած է Տաեկահայոց դատին լուծման նոթիբուած մարմին մը, ուրիմի եւ «ազգայնական» բառին անշուշտ ամենաազնիւ իմաստով (այդ բառը՝ ազատիլ ուղող ստուուկ ազգի մը բերին մէջ՝ մի՛միայն ու մի՛շտ ազնիւ նշանակութիւն կրնայ ունենալ) արդ, այդ կուսակցութեան վարիչները հազար կտոր կ'ըլլան «ազգայնական» եւ «ազգային» մէջ զանազանութիւններ գնելու, իբր ազգային բայց նաեւ ընկերվարական մարմին ցոյց տալու իրենց կուսակցութիւնը, ինչո՞ւ այս ամօթը, այս վախը «ազգայնական» բառէն. ոչինչ կայ աւելի առողջ, ազնիւ ու մարդկային քան այն յարգանքը, սէրը, որդիական գործը, անձուրբութիւնը զոր մարդ ունի դէպ ի ազգը որուն դարաւոր հաւաքական ինքնուրոյն ճիգին մէկ արդիւնքն է ինքը. ազգայնականութիւնը հակակրկի կրնայ ըլլալ՝ երբ ազգ մը իր ուժը չարաչար կը զործածէ՝ աւազակօրէն, զբաղի ազգերու իրաւունքները յափշտակելով, մեր

ազգայնականութեան մէջ՝ մի՛ կրնայ այդպիսի հակամարտ մը տեսնել: Ես ազգայնական եմ — ու հպարտութեամբ կը յայտարարեմ դայդ — որովհետեւ ճիշդապէս պիտի նկատուի ուրիշ բան ըլլալ իմ ազգիս արդի վիճակին մէջ. «եւս գիտեմ Ֆրանսացի ընկերվարականներ, որոնք իշխանականները որ ըսած են ինքի «Եթէ Հայ ըլլային», մենք անշուշտ ազգայնական պիտի ըլլայինք»: Ես ազգայնական եմ, որովհետեւ իմ պարտքս է ծառայել ամենէն առաջ իմ ազգիս որուն կը պարտիմ կենսիս, լիզուս, հողուս, հիմնական գործը: Ես ազգայնական եմ, որովհետեւ իմ ազգս դժբաղդ է, աւելի դժբաղդ քան ուրիշ ազգ, եւ իմ պարտականութիւնս որ ունիմ հանդէպ աւելի մեծ է քան ազատ եւ ուժեղ ազգի մը. դաւկինը դէպ ի իր ազգը: Ես ազգայնական եմ վերջապէս՝ որովհետեւ իմ ազգս յառաջիկայութեան, քաղաքակրթութեան տարր մըն է ի բնէ, լոյսի գործիք մըն է, գեղեցկութեան աղբիւր մըն է, ազատութեան կայծ մըն է: Իմ ազգայնականութեանս նպատակը յրջկապ ազգերուն վնասել, անոնց չբացմամբ իմ ազգս մեծցնել չէ, այլ չեղբայրացնել յառաջիկայութեան խոչնդոտի գերը զոր կը կատարեն մեզ շրջապատող մարմնաշաղկապ յառաջաց, ազգէս եւ իրար զանգուածները, տալ միջոցներ որ իմ ազգս, աշխատող, արտադրող, շինարար, ազատասէր, արաւստագէտ իմ ազգս իր բոլոր ձիւրերը, իր բեղուն հոգիին բոլոր ուժերը կ'արեւայ ազատօրէն զօրծածել՝ յօգուտ ոչ միայն իրեն, այլ բոլոր Արեւելքին, բոլոր մարդկութեան: Եւ հիւս ինչու իմ ազգայնականութիւնս աւելի իրական ազատամարտութիւն է, ըլլալով աւելի զօրծնական, աւելի մարդկային, աւելի անմիջական, քան մեր սօցիալ-տէմօքրատներուն ազատամարտութիւնը որ հեռաւորութեօրին համամարդկային ծրագիրներու հետ տապալելով կը ջնան արգիլել յալողութիւն անմիջական եւ անհրաժեշտ արդիւնք մը: Եւ հիւս ինչու պիտի փախալի որ Դրօշակեան կուսակցութիւնը վաղ անցնէր այդ երկակեցազ տարտաւորութիւն զոր ինքզինքն կուտայ, եւ ինքզինքը խոտտովանէր արիաքար ու պարզօրէն իբր մարմին մը ստրկացած թրքահայ ժողովրդի իրաւունքները պաշտպանելու նախընտրած:

եւ աւա ինչու, դարձեալ, կը պնդեմ Ռուսիոյ հետ Հայոց մերձեցման անհրաժեշտութեանը մասին, որովհետեւ ազատութեան ու գերեցեցութեան աղբիւր եղող Հայ տարբին թրքական սուրբակցող լուծէն փառաժան համար անհրաժեշտ էր նկատեմ ռուս զօրութեան աջակցութիւնը:

Այս վերջին կէտին վրայ եթէ դեռ տատամաւորներ կան, ատենց կ'առաջարկեմ որ անգամ մը լրբօրէն բաղդատութեան զննն ռուս զանգուածը ու մասմետական զանգուածը (bloc) Թուրքը, կամ աւելի ճիշդ՝ մասմետական աշխարհը ամբողջութեամբ դաբեմք ի վեր ծիրերէն կ'իջր քայքայելու, մեր ազգը հիմէն Գնչկու հետամուտ եղած է. մեր հայրենիքը աւերակ դարձուցած, մեր ամենէն նուիրական սրբութիւնները անարգած, մեր մարդկային արժանապատուութիւնը կոխտած, ժող հառուկի, գրառախ, շան տեղ դրած, մեր հողին լորձած, մեր հին ազնուական խորհրտութիւնը մնացուցած, եւ այս գեղով թոյլ տուած է որ միւրեք պահպանեց մեր բնգուն ու կրօնքը, այն ալ որպէս զի անխտ մնալով տիրապետող զարբէն՝ միշտ անոր հիւսեւ անհրաժեշտ ծառաները, աշխատաւորները, կերակրողները ըլլանք. Ու միայն մեղքի հետ չէ որ այսպէս վարուած է Թուրքը, այլ բոլոր՝ տկար ազգերուն հետ որոնք զգաղզուութիւն ունեցած են իր ճամբուն վրայ գտնուելու մէջ մէկ ցեղի կողմէ բիրտ ուժը այնքան չարաչար գործածուած չէ որքան Թուրքէն: « Ու որ Թուրքին ոտքը կը կոխէ, հոն խափ չի բուսնիր ո' կ'ըսէ առած, եւ պատմութիւնը կը հաստատէ այդ առածին ճշդութիւնը: Թորքի, ցեղ ինչ հարուստ, զարգացած, չքեղ, կիսանքառ էին այդ երկիրները ատենով՝ երբ Թուրքը գեռ հոն չէր մտած, եւ ինչ են այժմ: Եզրպատու, հազիւ Թուրքին լուծէն աղտած, այսօր կը վերակի բարօրութեան դրախտ մը դառնալ: — Ռուսը, ինչքան ալ յետամնաց ըլլայ՝ բաղդատմամբ Անգլիացոյն կամ Ֆրանսացոյն՝ քաղաքակրթիչ տարր մը եղած է Ասիոյ մէկ ընտուար մասին համար. Կովկասի ու Անգրկովկասը աւազականաց մըն էին, եւ ստրուկներու մրջնակոյտ մը՝ երբ մասմետական լուծի ծակ էին. Ռուսին մուտքովը այդ երկիրները վեր-

սկան « ազգիւ », եւրոպական կեանքի բացուեցան: Անգլիայի է ամեկա շնորհունիլ:

Ոչ մէկ եւրոպացի այնքան խորապէս չէ ըմբռնած Թուրք ընծիմին այդ էականօրէն անբարոյացուցիչ ու վատ հանգամանքը, որքան Մաք Բոլ հանրեկոյտը, ա՛նա՛ քանի մը հատուածները՝ Սուլթանը եւ Մեծ Պետերիւնները գրեթէ այն գլխին որ « Իսլամութիւնը իրեւկառավարական սխտեմ » տնտրողը կը կրէ: « Թուրք հառավարութիւնը կրօնական հառավարութիւն մըն է, ինչ որ եւ կը նկատեմ իբրեւ մեծնայրուկ ձեւը կառավարութեան, նոյն իսկ երբ կառավարութիւնը քրիստոնէան է, լայն մանաւանդ երբ այդ կառավարութիւնը ինքզինքը աստուածպետական կը յայտարարէ: Ասոր հետեւանքով է որ քրիստոնէաներու քաղաքային կացութիւնը որոշող կարգադրութիւնները՝ փոփոխութիւններ կրել կըցող քաղաքային պարզ հաստատութիւններ չեն, այլ կրօնական տակիւն որոնք ո եւ է փոփոխութիւն չպիտի կրնան ընդունիլ՝ մինչեւ որ մասմետական օրէնքներու իշխանութիւնը չսահմանափակուի: . . . Բարեկերպ մանց ո եւ է ծրագիր որ իրեն նպատակ ունի Սուլթանին ոչ-մասմետական հպատակներուն քաղքենի իրաւունքներ շնորհել, երբեք պիտի նուիրագործուի Սուլթանէն, եթէ ան ուժի միջոցով չըմտադատուի անոր: Թուրքիոյ պատմութեան մէջ կարելի չէ գտնել մէկ հատիկ օրինակ մը որ բացառութիւն կազմէ այս կանոնին դէմ: Պատճառն այն է որ Թուրք կառավարութիւնը, ինչպէս ամէն մասմետական Տէրութեան կառավարութիւն, տարամբօրէն աստուածպետական կառավարութիւն մըն է: Իր քաղաքային աշխարհավարութիւնը անյղիկ կրօնական տոկմերու վրայ է հիմնուած, զոր պարտաւոր է կէտ առ կէտ գործադրել ո եւ է ուղղափառ մասմետական, Սուլթանին մինչեւ իր հպատակներուն յետինը: Ո եւ է առաջարկութիւն որ կը հզտի յայտները մասմետականներու հաւատարմ նկատել տալու, բռնաբարուած մըն է իսլամութեան Հաւատամքին հիմնական յօդուածներուն, զոր ոչ մէկ Սուլթան չի կրնար ընդունիլ առանց հաւատարացութիւն գործած ըլլալու եւ հետեւաբար առանց ինքզինքն նկարկելու դարձկեցութեան ֆէթվա մը ըն-

դուհեւելու վտանգին՝ Շէյխ-խւլ-Իսլամէն, որ Թուրքիոյ մէջ պաշտօն ունի հսկելու թէ՛ օրէնք-նորու, եւ թէ՛ հրճաբէ յարգանքին : . . . Ոչ մահաւնականները երբեք չեն կրնար քաղքենիի իրաւունքներն ստանալ եւ անդառնալի կերպով սահմանաւ են ստորնացողի եւ անգութ սարկութիւն մը հրելու՝ մահաւնական տիրապետութեան մը ներքեւ : . . . Բայց կացութիւնը ասելի գէշ է քան ամերիկեան տընգութիւնը եւ Կոմէնական պետութեան ստորակներունը : Ամերիկացի անկազորը կամ Կոմէնացի ստորակներու տէրը կարող էին զանոնք աշատագրել, ինչ որ կ'ընէին երբեմն : Ընդհակառակը, Սովետական ինքն իսկ չի կրնար իր պետութեան ու եւ է ըստին ազատ մարդ մը ընել, քանի որ ազատութեան եւ քաղքենիի իրաւունքին առանձնաշնորհութիւն միմիայն մահաւնականներուն է վերապահուած : »

• • •

Բացարձակապէս անհամաձայն եմ, ինչպէս արդէն գրեցի Նախորդ յօդուածով մը, այն եզրակացութեանը որուն կը յանգի Տր. Գարրիէ-եան՝ իր « Հայկական ճգնաժամը » գրքին վերջը : « Եւ արժէ, կ'ըսէ, որ քիչ մը խօսինք ամիսնապարտ մերձեցումին եւ Նոյն իսկ հայտութեան մասին որ կրնայ հիմայ իրադրութիւն Սովետական պետութեան ու հայ ազգին միջեւ, առանց մէկ կամ միւս կողմին արժանապատուութեանը վերադարձը մը գտնու, եւ երկուց կողմանց ճշմարիտ շահերուն համար : . . . Հոգեբանական վայրկեանը հասած է, եւ Սովետական կառավարութիւնը պարտի փութով Հայերուն համակրութիւնը չափել եւ զանոնք իր դաշուն հաւատարիմ կպտակներն ընել որպէս յանցեւոր, լուրջ բարենորոգմանց գործադրմամբ մոռցել տալով անոնց եղած անբաւ աւանդաւորութիւնները : Քաղաքական իմաստութիւնը կը թելադրէ որ Օսմանցիին փոխանակ Հայերը ազատացնելու զօրացնել, վստահ ըլլալով որ անոնք այս անաւոր փորձառութեան յետոյ, միշտ պիտի նախընտրեն Օսմանեան իշխանութիւնը ռուսականին, եւ քանի որ իբր պղծիկ ազգ մը կարօտ են աւելի մեծ ազգի մը Թեւարկու-

թեանը, ապագային մէջ ալ անոնք Օսմանցեաց լաւագոյն դրոցները եւ հաւատարմագոյն աշտակիցները պիտի ըլլան օտարներու ժողովրդեանց դէմ : »

Այդպէս վարուելով մենք մեղանշան կ'ըլլանք մեր պատմութեան հիմնական սկզբին, առնոր Նախակրթիւնն ու պարծանքը կազմող ձգտումն դէմ, որ է ոչ թէ « աշակից ըլլալ » Օսմանցիին, Ասիացիին, բարբարոսութեան, ագիտութեան, այլ դաշնակիցն ըլլալ ու յառաջագործ Արեւմուտքին՝ Ասիոյ մէջ՝ բոլոր այն Ասիացիներուն դէմ որ կը յամառին չընդունիլ եւրոպական բարձրագոյն, դեղեցկագոյն քաղաքակրթութիւնը : Ասիացի դատ, մենք արդէն ատով մեղանշան կ'ըլլայինք նաեւ մեր ամենակենսական շահերուն դէմ : Մենք միշտ խաբարած — ու միշտ անպատուած — կ'ըլլայինք : Ան կառավարութեան եւ այն ժողովրդին որ մեր ընտանեկան պատիւը ամենադիւրբաւ, մեր եկեղեցիները պղծեց, մեր հազարաւոր եղբայրներն ու քոյրերը անանաբար ջարդից, այն կառավարութեան ու ժողովրդին որ մեզ դարձրէ ի վեր — եւ մինչեւ այս օրէնքները — իր իր « սերիները » կը նկատու, մենք չենք հորնար մօտենալ, հայտութեան ձեռք կրկնցնել, մոռնալ անցեալը՝ միմիայն քիչ մը հանգստութիւն ուզելով իրմէ եւ կրթական ու վաճառականական ազատ գործունէութեան համար դիւրութիւններ, ինչ որ արդէն երբեք իր բարի կամեցողութեան պիտի չկրնանք ստանալ լըրջօրէն՝ Նոյն իսկ եթէ մօտենանք իրեն, Մերձեցումը կարելի պիտի ըլլար եթէ ճշմարտապէս ընոր» ու « երիտասարդ » Թուրք տարր մը արժանապէս ուզէր վերանորոգել օսմանեան ընթացիւնը, դարձանէր Թուրքին յանցանքը՝ Հայոց հանդէպ գործուած, ըմբռնէր որ Թուրքիոյ շահն իսկ կը պահանջէ Հայոց պահանջները ընդունել եւ գործադրել ու տար Հայուն — բայց տար լրջօրէն, առողջապէս, հիմնապէս — ինչ որ իր իրաւունքն է : Այդ ճշմարտապէս « Նոր » Թուրք տարրը գոյութիւն չունի դեռ : « Երիտասարդ Թուրքերը » այնքան մոլեռանդ են որքան « հին » երբ : « Ընդհանուր բարենորոգում » կ'ազադակեն միշտ՝ Հայոց մասնաւոր բարենորոգումները անկարելի դարձնելու համար, եւ

նոյն իսկ իրենց ընդհանուր բարենորոգմանց ծրագիրն իրականացնելու համար ոչ մէկ անհապանք երգ ըրած ունին . « կան անշուշտ իրենց մէջ քանի մը իրապէս ազնիւ ու զարգացած անձեր . բայց՝ առոնց չպիտի գտնուին սակաւաթիւ են , եւ առոնց ալ ազատասիրութիւնը երկշտ է , մեծամասնութեան մոլեռանդութեան ճնշուածն սահմանափակուած . առոնց ամենէն համակրելիներէն մին , իշխան Սապահէտտինը . որ պահ մը յուսատու նորութեան մը նշոյլը չողացուց . « Բուրիէ էօրոյնէն » ինչ մէջ՝ հրատարակած իր մէկ յօդուածով ուր կ'ըսէր . « լայն ապակեղորոշուման կողմնակից ենք . ու եւ ի պղծաբնութեան վրէժն ալ կրկնել » քիչ մը աւելի ճարպկութեամբ՝ հին հոտած եղանակը Ռիզաներուն՝ « Հայերը փոքրամասնութիւն մըն են Տաւկաստանի բոլոր նահանգներուն մէջ , ուրեմն միմիայն Հայոց համար մասնաւոր բարենորոգումներ անկարելի են » . Ու կ'իմանամ որ Սապահէտտինը այդ նամակն իսկ մեծ գոգոտութիւն պատճառած է ըրդայակներուն , որոնք մեծամասնութիւն են , եւ որոնք ժողով մը կազմելով հանդիսաւոր բողոք են ուղղել իշխանին՝ որովհետեւ ան կ'ընդունի Օսմանեան Պետութեան վերանորոգման համար եւրոպական միջամտութեան անհրաժեշտութիւնը . Ներթալ անձնատուր ըլլալով այսպիսի զանգուածի մը , մինք մեր ձեռնով չուանը մեր վրէժն անցրուցած կ'ըլլանք :

Թուրք-թաթար զանգուածին ներկայացուցած այս պատկերին դէմ դրէք այժմ պատկերը զոր կը ներկայացնէ ռուս զանգուածը . Ապուշուրիւն է « ռուս » ըսելով յինդիսիկները , քուրձը , Սիպերիան , կախազանք եւ բանտերը միայն տեսնել . առոնք բոլորը ռուս բեօթիմին բացասական կողմն են , բայց Թուրք բեօթիմը առոնք ունի եւ գեռ շատ աւելին . « ռուս » ըսելով եւ կը հասկնամ ամեն ինչ որ ռուս է , Կոկոլը , Տօթօյէվսքին , Թուրքէնէֆը , Թուրքօյը , Կորքին , որոնք մտաւորական բարերարներ են ամբողջ մարդկութեան համար , եւ որոնց հետ բաղդատութեան իսկ գնելու ոչինչ ունի

Թուրք զանգուածը . կը հասկնամ ռուս « Ժողովրդին » խանգոտ , գաղափարապաշտ , մարդասէր հոգին . կը հասկնամ ռուս զօրութեան կատարած անուրանալիքօրէն գեղեցիկ ու մարդկօգուտ դերը՝ մահմետականութիւնը զսփելու եւ Թուրքիոյ զերի ազգութեանը ազատման նպատակով . կը հասկնամ ռուս զօրութիւնը , գեղարուեստը . կը հասկնամ ռուս ազատագրական շարժման բոլոր յանգուգն ու նոյակապ ճիգերը , բոլոր այն անբաղդատելի հերոսները զոր տուած է ռուս տարրը՝ ազատութեան դատին համար . ու վերջապէս « ռուս » ըսելով եւ միշտ կը յիշեմ բարիքը զոր Մեծն Պետրոսի ցեղը ըրած է՝ անցեալին մէջ՝ Հայութեան եւ կը տեսնեմ օգուտը զոր իմ ազգս կարող է ապագային մէջ քաղել ռուս զօրութենէն :

Ահա ինչպէս կը ներկայանայ ինձի՝ Թուրք եւ ռուս զանգուածներուն զուգակշիռը . եւ անա ինչու համոզուած եմ որ ապահովելու համար մեր ազգին գոյութիւնը՝ մահմետական զանգուածին մէջ՝ ուր ընկղմած ու տարտղնած ենք , անհրաժեշտ է որ մահմետական զանգուածը միշտ զսպուած մնայ առաւելան զօրութեան ստեղծման տակ , ու մենք կրթնած ըլլանք այդ զօրութեան վրայ . Ոչ միայն պատմութեան դասերը , այլ ամենատարրական տրամաբանութիւնը մեզի կը հրամայեն այսպէս վարուիլ :

Պարսկաստանի Հայերը երկայն ատենէ ի վեր բոլորովին զերծ են հալածանքէ (1) , ոչ թէ միայն . որովհետեւ ներկայ Շահը հայասէր է (ինչպէս եւ էր նախորդը) , այլ մասնաւոր որովհետեւ այրտեղ Հայերը՝ նեղը մտածանքն պէս՝ մուսլին դիմած են եւ մուսլիմ հոն միշտ պաշտպանած է զանոնք . Պարսիկները , աւելի ուշիմ քան Թուրքերը , չեն մոռցած ինչ որ կորսնցուցած են անյաւային մէջ իրենց Հայոց կրկ տուած նեղութիւններուն հետեւանքով եւ խոհեմութեան պարտք կը համարին հանգիստ ձգել Հայերը որոնց ետեւ միշտ կանգուն էր տեսնեն պաշտպան ու միջամտող մուսլիմ Առանց ռուս սական երկիւղին՝ Կովկասի թրքահայ ընդհարումները Պարսկաստանի մէջ ալ պիտի կրկնուէին անտարակոյս :

(1) Պահ մը միայն՝ 7—8 տարի առաջ՝ փոքրիկ հալածանք մը սկսած , արգիւնք հայ յեղափոխականներու անխորհուրդ ընտանքին , եւ շուտ մարեցաւ ռուսական միջամտութեամբ :

Մասնատական վտանգը մեր ազգին համար այժմ չափ աւելի մեծ է քան Լէնինիստներու օրերուն։ Ինչ ատեն, մասնատականաց հակահայ յարձակումները բնագրական, անգիտակից, տաբերային էին։ Թռանց որով ծրագրի։ Սուլթան Համիտ յղացած համալսամականութիւնը, եւ հանձնարեղ դաղփար մին էր աստիկա։ Ինչ որ Համիտ յղացաւ, Աղայէֆներ կը ջանան իր ամբողջական գործադրութեան հասցնել։ Երբ համալսամականները յալոյին բոլոր մասնատական ցեղերը միացնել կեալուրին դէմ, ճիշդ է որ մեծ վեճա շին կրնար հասցնել քրիստոնէայ պետութեանը որոնց համար դէրին է զանոնք ջախջախել, բայց կարող են քրիստոնէայ պետութեանց յառաջագահ եւ առաջնորդ փոքրիկ հայ ազգը խորտակել։ Եւ զայդ ընկու աւելի եւս կարող կ'ըլլան եթէ մենք յարատեւնք մեր սխալ թաղմիջին մէջ, եթէ մենք մեզ նեցուկ չունենանք ռուս զօրութիւնը, առանց որուն՝ մասնատական զանգուածին դէմ, ինչքան ալ քաջութիւն ունենանք, չենք կրնար ինքզինքնիս պահպանել։

• • •

Կրօնական զգացումը ոչ մէկ բաժին չունի հակակրօնութեանը մէջ զոր ցոյց կուտամ մասնատական զանգուածին։ Արարները, աստիկայ, մասնատական ըլլալով հանդերձ, հոյակապ քաղաքակրթութիւն մը հիմնած են, որուն վրայ կը հիմնամ' առանց ի նկատի ունենալու զայն ստեղծողներուն մասնատական եղած ըլլալը։ Բայց «քրիստոնէան» մըն է որ այսօր մասնատական ժողովուրդները անհունապէս յետամնաց են՝ քաղցրամամբ քրիստոնէայ ժողովուրդներուն, ու թուրք-թաթար ցեղերը մասնատող ոչ միայն տգէտ ու յետամնաց, այլ եւ վայրագ, բռնաւոր, անազնիւ բարձր ու բնագրիկ պահպանած են, որոնց ամենէն ցաւազին զօր մենք ենք։ Մասնատական զանգուածին մէջ կայ այժմ տարր մը, որուն մասնաւոր համակրութիւն մը պարզամամբ օւնենալ, — արաբ տարրը, Ես այն շատ սակաւաթիւ Հայերն եղայ որ ուշագրութիւն հրախրեցին արաբական պատամբութեան վրայ եւ Հայոց օգնութիւնը անհրաժեշտ նկատեցին այդ պատամբութեան։ Կոյս չյուտեցաւ։

մենք քաղաքագիտական զգացումէ զուրկ ժողովուրդ մըն ենք։ Կը զարնենք ուր որ հարուածը չի կրնար բանիլ, անշարժ կը կենանք երբ ճիշդ տեղն է հարուածը տալու։ Միայն Արաբներն են որ կրնան վերանորոգել իսլամութիւնը։ Եւ ես ոչ միայն հակառակ չեմ իսլամութեան վերանորոգման, այլ զայն անհրաժեշտ կը նկատեմ Հայոց ճակատագրին բարոյքման համար։ ասպետական ու նուրբ ցեղ մըն են Արաբները, ահա տարիներէ ի վեր կը պայքարին, անօրինակ քաջութեամբ, Սուլթանին բանակներուն դէմ։ վերջ ի վերջոյ իրենցը պիտի ըլլայ յաղթանակը։ Իրենց նպատակն է վերականգնել արաբ պետութիւնը մը եւ թուրք Սուլթաններէն յաղթականաժ խալիֆայութիւնը վերագործնել Մամէտի բուն յալոյդներուն։ մենք պարտաւոր ենք օգնել այդ ամէն կերպով համակերել շարժման, այժմէն դաշնակցել վաղուան արաբ զօրութեան հետ՝ որ Անգլիոյ հովանաւորութեան տակ՝ քաղաքակրթութեան ազգակն մը պիտի ըլլայ անշուշտ եւ մեղի բարեկամ կարող է դառնալ՝ եթէ գիտնանք մեր պարտքը կատարել։

Պէտք է ջանանք Պարսիկներուն հետ ալ բարեկամութիւն հաստատել։ Դեռ շատ մոլեռանդութիւն կայ անոնց մեծ մասին մէջ, շատ արամարանք՝ Հայուն համար։ Պէտք է առկայ ի նկատի ունենանք որ Պարսիկները մեզի ցեղակից են, անցեալին մէջ չբեղ քաղաքապետութիւն մը ունեցած են, եւ այսօր ալ՝ իրենց անկման մէջ՝ կը ներկայացնեն աւելի նոր բարձր մը քան թուրք-թաթարը Պարսիկը ապագայ ունի, ատակ է վերանորոգուելու։ այն բեղուն, շնորհալի ու ազնիւ միտքը որ Խայեմաններն ու Ֆիրտուսիները արտադրեն, կրնայ զարթոյնուլ ու նորէն գեղեցիկութիւն ստեղծել։ մենք պէտք է օգնենք Պարսիկն վերականգնուելու։ կրնանք ընել ատիկա. սկսած ենք արդէն ընել, պէտք է շարունակենք այդ դերը գիտակցաբար, աւելի կազմակերպուած ձեւով։ Մասնատական աններողութիւնը, եւրոպատեղութիւնն է մեծ արգելքը Պարսիկն ինչպէս բոլոր մասնատական ցեղերուն՝ յառաջդիմութեան։ անշարժացած կը մնան իրենց տգիտութեան մէջ, չուզելով օգտուել եւրոպական քաղաքակրթութենէն զոր կ'ատեն որովհետեւ

քրիստոնեաներու արտաքուրթիւնն է ։ Առանց Պարսկին կրօնական զգացմանց զգչելու, մենք կարող ենք՝ մեր ուսերուն չափովը նպատակ որ պարսիկ ժողովրդին մէջ կրօնքն եւ քաղաքաբնութեան տարբերութիւնը հասկանալի դառնայ ։ Մահմետականութեան վերանորոգումը, ազատութեան խարտոցին տակ առաջնութեամբ, անհրաժեշտութիւն մըն է, ինչպէս անհրաժեշտութիւն մըն էր ատենով Եւրոպայի յառաջդիմութեան համար՝ կաթոլիկութեան առաջնութեամբ ։

Ու քանի որ մեր գաշնակիցներն որոշելու մէջ է հարցը, հարկաւոր է նաեւ Հայոց համար՝ Վրացոց եւ իրենց մէջ գտնուած անհամաձայնութիւնները ջնջել եւ այդ ժողովուրդը մեղի բարեկամ դարձնել։ այդ անհամաձայնութեանց միտնդին մէջ անշուշտ տեղ ունին վրացի նեղ ազգայնականներու անարգար եւ անթաւատ արտունայնըրը. բայց Հայոց անթաքթ վարմունքներն ալ պէտք է հաշուի դրուին, — ինչպէս տարի մ'առաջ Թիֆլիսի ընտելութեան կողմէ փէթէրսպուրկ զրկուելու համար միմային Հայեր պատգամաւոր ընտրելու որշումը զոր առեւեր գին Թիֆլիսի Հայերն եւ որով Վրացիք իրաւամբ վիրաւորուեցան։ Վրացիք եւ ոռուհայք՝ բարեկամ դարձած, եւ ոռու զանգուածին վրայ կրթնած, վերջնականապէս տիրական կը դարձնեն քրիստոնեայ տարրը հովակաթ մէջ եւ կը բռնադատեն մահմետականները խելօգնալու եւ քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ իրեն հետեւելու ։

Թուրք-թաթար ցեղերը, հա՛մ մեր բուն թշնամին ։ Մեր պատմութեան ամբողջ ընթացքին մէջ, բացառութիւն կապտող քանի մը սակաւթիւ չրջաններէ զատ (1), այդ ցեղերէն միշտ վնաս ենք կրած, հաւաւոր վնաս։ եւ չենք կրնար ալ գէ՛ծ ներել իրենց վայրագութեանը՝

(1) Յուլիան Մէթիսի եւ Սուլեյման Ազիզի օրով է որ թուրք ընծիմը սեղաքանցած է Հայոց համար, այն ալ աւելի մեծ քաղաքներուն մէջ քան Հայաստան։ այդ սեղաքանցումը, յարաբերական ազատութեան պայմանները որ այդ պահուն շնորհուած են Հայերուն, ամենամեծ մասամբ արդիւնք եղան 1828ի ռուսո-թուրք պատերազմէն յետոյ՝ թուրքիոյ անկախացման ու եւրոպական ազդեցութեան մասնեան Պե-

րինց մէջ ստեղծագործ հանճարի գոյութեան համար ։ Թուրքերու մէջ ճշմիմ փոքրամասնութիւն մը ճիգեր ըրաւ ԺԹ. դարուն մէջ՝ քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ մտնելու համար. բայց այդ ճիգերը զոր պէտք է ճանչնանք ու յարգենք իրենց չափովը, մեզ սքանչալնելու չափ մեծ չեն, « Երանի » թէ, կ'ընէ իրեն նացին Տրովայի պատերազմին մէջ՝ ըստ իրեն մեռնող Զարմայր Հայկազնին վրայ խօսելով, Աքիլէսի՛ն ձեռքէն մեռած ըլլար ։ Գաշնակութեան կոտայ մահուան ։ Անքաղաքակրթ եւ յետաժողով, կոպիտ ցեղի մը գերին ըլլալը գերութիւնը կրկնապէս անտանելի կը դարձնէ ։

Վերջնական ու անվերապահ առեւելութիւն մը չէ որ կ'ուզեն քարոզել Թուրքին գէմ ։ Ոչ մէկ ցեղ առեւելու չէ մարդ ։ Թուրքն ալ օր մը պիտի ըլլայ քաղաքակրթ թաղ մը ։ Պիտի ըլլայ՝ երբ մոլեռանդ աւազակի, սորկացնող ու չափագործող աշխարհականի հոգին թօթափէ ու հասկնայ թէ աշխարհիս մէջ գերագոյն ազնուականութիւնը՝ ճակտին քրտիքովը կեանքը վաստկելը, արտադրելը, շինելն է, եւ ոչ թէ վնասելը, ջնջելը, եւ սորկայնելու աշխատանքովը ապրելը ։ Թուրքն ալ պիտի ըլլայ օր մը քաղաքակրթ թաղ մը, — երբ «ապգ» մը սկսի ըլլալ, փոխանակ վրանը զարկած սպառազէն վաշկատուններու ջուկ մը ըլլալու, ինչպէս է ցարդ, երբ իջօրէն բանայ իր միտքն ու հոգին՝ ազատութեան, քաղաքակրթութեան, արդարութեան, մարդկայնութեան սկզբունքներուն, Ե՛րբ պիտի գալ այդ օրը ։ Զեմ գիտեր ։ Հայու վեհանքն ու բարի հոգին, որուն մէկ կայծը կը զգամ մէջս, ինծի թոյլ չի տար որ յաւիտեական բարբարոսութեան գատապարտուած նկատեմ ցեղ մը, որ մարդերու հաւաքածու մըն է, ինծի նման արարածներու համախմբում մըն է, կը մտածեմ սակայն թէ՛ այսօր տուեցան մէջ զօրացման։ Թուրքը, երբ զօրեղ կը զգայ ինքզինքը, զոռու է, մոլեռանդ, եւրոպայեան, խիստ՝ իր հպատակներուն համար, բարեփոխուելու դժկամակող։ Նոյն իսկ Թուրք ցեղին վերանորոգման համար, անհրաժեշտ է որ Թուրքին գլխուն վերեւ միշտ ցրցուած մնայ սեփեղ ու անհաղթելի ռուս զօրութիւն մը ։

այդ ցեղը յետամնաց է դեռ եւ բարբարոս , իմ ցեղս անոր զարչապարհերուն տակ կը գալարուի , եւ թէ մեր առաջին զործն է մեր ցեղը ճշգրտելու այդ կոխտտումն . յետոյ , որ ազատած ըլլանք , մենք իսկ պիտի օգնենք Թուրքին մտաւոր ու բարոյական վերականգման , ինչպէս անցեալին մէջ՝ հակառակ մեր ողբալի կացութեան՝ այնքան ազնուօրէն արդէն փորձած ենք օգնել . մեր պատմական պաշտօնն է ատիկա . ու մեր՝ ինչպէս աշխարհիս՝ շահը կը պահանջէ արդէն որ մեր դրացի բոլոր ցեղերը քաղաքակրթութիւն , Աւազակներու մէջ ապրելու ստիպուած բարեկիրթ քաղաքի մը բազըր ամենէն անպակաս է . ու մեր բազըրն է եղած ատիկա ցարդ , Բայց այդ ետքի զործն է՝ Հիմա , նախ մեր կեանքը ապահովելու ենք :

• • •

Այս բոլորէն չեմ հետեւցներ որ Թուրք կառավարութեան զէմ պէտք է մենք յարձակինք անխորհուրդ եւ անխոհմ պաշարներով : Գալութիւնը չի պակսիր Հայոց թով . բայց Տաճկաստանի մասնատական ալլաքան խոտանին մէջ մենք փոքրաթիւ ենք , ցրուած , շատոնց ի վեր զէնքի գործածութիւնը մոռցած . Թուրքը Տաճկաստանի մէջ անուշապէս ուժեղ է մեզի զէմ . մեր ճշմարիտ ուժը , որով կը գերազանցենք Թուրքը , իմացական ուժն է . գիտանք զլիսաւորապէս զայն գործածել իբր զէնք : Մենք պէտք է զգուշանանք Թուրքին ու եւ մահաչիւ պատրուակ տալէ՝ իր քաղաքութեանց սանձարձակման համար . « Յառաջ » ըր իր վերջին յօդուածներէն մէկուն մէջ կ'ըսէր թէ Կովկասի թրքահայ ընդհարումները վերջանալէն անմիջապէս յետոյ՝ Դաշնակցութիւնը պէտք է իր բուն նպատակին դառնայ , այն է թրքահայ եղբայրներուն օգնելու . ոչինչ աւելի ազնիւ է ու տրամաբանական քան այս յայտարարութիւնը . բայց եթէ Դաշնակցութիւնը նորէն պիտի Տաճկահայոց օգնութեան հասնի այն ձեւով որով ըրաւ ցարդ , կը հաւաստեմ այդ կուսակցութեան վարիները որ լաւագոյն բան մը ըրած կ'ըլլան այդ տեսակ օգնութենէ մը գրկելով Տաճկահայերը Ասոր չհամադրողը Թող թերթէ նոյն իսկ Դրոշակի հաւաքածուն . հոն պիտի տեսնէ տա-

նեակներով նամակներ Հայաստանէն ղրկուած , եւ որոնք կը սկսին պատմութիւնը Կովկասէն եկած զինակիր խումբին այսինչ տաճկահայ գիւղին մէջ մուտքին , եւ կը վերջանան սապէս տողերով . « Թուրք ոստիկանութիւնը իմացաւ զինակիրներու մուտքը , օկտու . խուզարկութիւններ , ձեռքապկպեց շատ մարդիկ , պահանջելով որ յայտնեն անոնց թաքստոցը , զտաւ վերջ ի վերջոյ , պաշարեց այն տեղը ուր կը գտնուէին , պայքար մը տեղի ունեցաւ , զինակիրներէն մասան այնքան , մնացեալները լիւր քաշուեցան . քուրդ գիւնուրները ջարդեցին քոյր գիւղին բնակիչները , եւ տուները վառեցին , գիւղը ընջուած է : » Այս սխառմով , եթէ ամէն տաճկահայ գիւղի մէջ զինակիր խումբ մը « օգնութեան հասնի » , թէ՛ ատենէն ոչ մէկ տաճկահայ գիւղ չի մնար , եւ հայկական հարցը լուծուած կ'ըլլայ այնպիսի ձեւով մը որ մեր փափաքածը չէ : Այդ սահմանադիւնէն անցնող զինակիրներուն հերոսական զգացումները , եղբայրական հոյակապ անձնուիրութիւնը ամէն գովեստէ վեր են . բայց պէտք է իրական արդիւնքը նկատել , եւ ոչ զուտ զգացումները : Սասունի ջախջախումն ալ այդ « զգացում » սխառմին արդիւնքը եղաւ : Չեմ բեր որ գործունէութիւնը պէտք է դադարեցնել . սխառմ'ը , ծրարի'ը պէտք է բարեփոխել : Անհրաժեշտ է այդ « Պէտք » վերջապէս՝ որ Դաշնակցութիւնը աջակցի՝ ինք ալ իր միջոցներով՝ որ առաւ blocին ու Հայութեան միջեւ մերձեցումը շուտով կատարուի : Կովկասի թաքարներուն զէմ Հայոց ինքնապաշտպանութեան շարժումին զլուխն անցնելով , եւ զայն կորովի կերպով վարելով , Դաշնակցութիւնը շատ օգտակար եւ գեղեցիկ դեր մը կատարած եղաւ . առաւանակ զօրութեան ընդհանուր հայ տարրին նպաստաւոր եւ աջակից դառնալուն Դաշնակցութիւնը կարող է մեծապէս օգնել , ազգապահպան դերը զոր ստանձնեց եւ կատարեց Կովկասի մէջ , շարունակած եւ լրացուցած պիտի ըլլայ Դաշնակցութիւնը՝ այնպէս վարուելով :

Անհրաժեշտ է վերջապէս որ Հայութիւնը Կովկասի մէջ ունենցի կուսակցութիւն մը , որ ըլլայ որոշապէս եւ ամէն բանէ առաջ « ազգային » , որ իրեն միակ նպատակ ունենայ հայ ժողովրդին « աղաւթին » չանքը պաշտպանել ,

եւ որ ոչ մէկ խտրի չգնէ հարուստի ու աղքատի, բանորի եւ քաթիթալիստի միջեւ, ձգտի ընդհանրական միացնել բոլոր Հայերը՝ ազգային գործունէութեան մէջ, Ամէն ազգ ունի իր մէկէ աւելի ազգային կուսակցութիւնները. Անգլիա ունի իր պանպանողականներն ու ազատականները, որոնք ծրագրի մանրամասնութեանց մէջ տարբեր՝ համանման են իրենց հիմնական նպատակով որ է անգլիական ազգային շահերուն պաշտպանութիւնը, Անգլիոյ իր ազգ զորացուածը. Իրլանտացիք Անգլիոյ խորհրդարանին մէջ ունին կուսակցութիւն մը որ իրլանդական կը կոչուի, եւ իրլանդական ազգային շահերուն պաշտպանութիւնն ունի իրեն նպատակ. Այդ կուսակցութիւնները իրենց ծրագրին մէջ կը մտցնեն նաեւ ընկերական հարցեր, բայց զանոնք միշտ ազգային զերազոյն շահերուն տեսակէտէն կը նկատեն. Կան որոշ կուսակցութիւններ՝ Անգլիոյ, ինչպէս ուրիշ եւրոպական մեծ երկիրներու մէջ, որոնք միմիայն ընկերական հարցերու լուծման նուիրուած են, ինչպէս ընկերվարականները, անխիստականները, եւն. բայց ազգային կուսակցութիւնները անոնց իրոյ չեն տար իրենց ուրոյն յրճանակէն դուրս ելել եւ ազգային շահերուն զեկավարութիւնը ամբողջապէս իրենց ձեռքն առնել. Իւրաքանչիւր կուսակցութիւն կը կատարէ ի՞ր դերը. Իսկ աղատագրուիլ ուզող ստրուկ ժողովուրդներու մէջ, կուսակցութիւնները միշտ եղած են միմիայն «ազգային». պէտք է վերջապէս մտնեն թէ՛ ընկերվարական խտելք որ միմիայն յարկիր չէ Հայոց ազգայնական իստելին, այլ եւ անոր կը հակառէ, քանի որ մեր ազգային գործունէութեան մէջ հարուստ եւ աղքատ կրնան եւ պարտին գործակցիլ, իսկ ընկերվարական իստելին համարտա այդ տարրերը հակառակորդներ են (եւ ոչինչ աւելի անորամարմաններն է քան ընթացքը «ընկերվարական» հայ կուսակցութիւններու. որ հայ հարուստներէն օգնութիւն կ'ուզեն՝ այժմէն իսկ յայտնելով թէ իրենց հեռուոր նպատակն է հարուստներուն սոփակականութիւնը բաժնել աղքատներուն): Եւրոպական մեծ ազգերու մէջ, երբ ազգային գերագոյն շահերը կը վտանգուին, նոյն իսկ ընկերվարական կուսակցութեանց ողջամիտ տարրերը կը միանան՝ վայրկենապէս՝ ազգայնական կուսակ-

ցութեանց, ընդհանուր շահերը պաշտպանելու համար. զայդ տեսանք դեռ երէկ՝ Յրանտայի մէջ՝ երբ Մարքի խնդրոյն առթիւ Գերմանիա պահ մը պատերազմով սպառնալիք բրաւ Յրանտային, Տարօրինակ չէ՞ որ մե. մէջ՝ որ մահ մետական զանգուածին մշտակա՛ն, սպառնալիքն տակ ենք՝ ճիշդ հակառակը՝ դռնուկն կուսակցութիւններ, որոնք կազմուած են զուտ ազգային նպատակով, եւ որոնք կը բերեն ընկերվարականութիւնը մտցնել ազգային հարցին մէջ՝ որուն հետ այս պահուս ան ոչ մէկ կապ չունի:

Դառնալով Թրքահայոց ինքնապաշտպանութեան խնդրոյն, անտարուկոյն անհրաժեշտ է խորհիլ այդ մասին. կենսական հարց է այդ, Բայց նոյնքան անհրաժեշտ է ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպել այնպէս որ միասարեք ըլլալու տեղ՝ իրապէս օգտակար դառնայ. Սահմանազլիէն զինալիլը խմբեր անցնեն՝ որպէս զի տանին զէնք բաժնեն, վտանգել է տաճկահայ բընակչութիւնը. (այդպիսի գործունէութիւն մը ըմբռնելի եւ արդիւնատու պիտի ըլլայ միայն երբ ռուս զօրութիւնը անոր համախոհ եւ աջակցից դառնայ՝ ինչպէս նին օրերուն) Այնք չուանինային չէ՛ ըստ իս՝ բուն պատճառը Տաճկահայոց ինքզինքնին պաշտպանելու անկարողութեանը. մարդ մը որ ինքնապաշտպանութեան զգացումը ունի, որ մարդկային արժանապատուութեան գիտակցութիւնը ունի, զէնք կը ճարէ՝ երբ իր կեանքն ու պատիւը վտանգի մէջ են, ու զէնք իսկ չգտնէ՝ իր տան կացնիովը, խոհանոցին դանակովը կրնայ սուղ ծախել իր կեանքը. Պոսոյ Օսմանեան Պանքային գրաւման միջոցին, Դաշնակցականները բաւական թուով զէնք բաժնած էին ժողովրդին մէկ քանի խաւերուն մէջ. բայց այդ զէնքերը ոչ մէկ բանի ծառայեցին. այդ բոլոր խեղճերը ոչխարի պէս ֆարդուեցան, որովհետեւ զէնք գործածել չէին գիտեր, ինքնապաշտպանութեան քնազդը չունէին. շատ եւրոպացիներ զգուշացուած տեսած էին բազմաթիւ հայ հուժկու համայնքը որ արթնանակ ի ձեռնին՝ ծունկի ինկած իրենց վրայ յարձակող Թուրքին առջիկ՝ գիծութիւն կը հայեցին. Պէտք է այս հարցը ամենամոլոր ուսումնասիրութեան ենթարկել. Պէտք է աշխատիլ որ՝ երբ յարձակուիլ կրեն՝ Թուրքիոյ

Հայերը զգացումն ունենան ինքնապաշտպանութեան, գիտնան զէթ պատուով մեռնիլ. իրաքանչիւր գիւղի մէջ, մէկ երկու մարդ, անաղմուկ հաստատուած, — իբր բժիշկ, քահանայ, վարժապետ, — կարող են խուլ ու տեւական փրփականաով մը այդ զգացումը արթնցնել բնակչութեան սրտին մէջ, եւ յարձակման բուսկէն ինքնապաշտպանութեան օրինակը իրենք իսկ տալ. և առնօք պիտի բլլային տիպար յեղափոխականները ինծի համար, առանց ցուցամուլաբար յեղափոխական տիտղոսը վրանին փակցնելու. արտասահմանի եւ կովկասի Հայութիւնը այդպիսի մարդիկ թող գիտնայ պատրաստիլ եւ ուղարկել առանց չոփնդի. ասկից զատ երկրի մարդոց դրամ պէտք է դրել արտասահմանի եւ կովկասի Հայութիւնը, դրամ՝ իրենց անտեսական կացութիւնը զօրացնելու համար. երբ կայ դրամ եւ քանի մը ուշիմ, ճարտար եւ անձնուէր առաջնորդներ, բնակչութիւն մը կրնայ հասուն դառնալ ինքնապաշտպանութեան համար: Ու երբ Ռուսիա վերսկսի լրջօրէն իր պաշտպանութիւնը տարածել թուրքիոյ Հայոց վրայ, ինքնապաշտպանութիւնը ատուով իսկ աւելի կը դիւրանայ. ինքզինքնին անօգնական զգացող Հայերը թեւ կ'առնեն, խրախոյս կը ստանան. եւ արդէն այն ատեն՝ թուրքին ու Գերմանիոյ յարձակում գործելու ախորժակներն ալ ինքնին կը քիչնան:

* * *

Իսկ եթէ զեւ Արեւմտեան Եւրոպայի վրայ իրենց բոլոր յոյժը դնող Հայեր մնացած են, անոնց յայտնուն ունայնութիւնը ամենայն պայժառութեամբ ցոյց տալու համար բաւական է նկատողութեան ատենը վերջերս Ռուսիայէն նախադարձին ուղղուած նամակը եւ քննել անոր հչմարիտ նշանակութիւնը. եթէ 400 չափ Եւրոպացի մեծանուն անձնաւորութիւններ (որոնց մէջ կան իշոն Պուրժուայի պէս քաղաքական խոշոր դէմքեր) պէտք են տեսնել Ուկրաինայէն անդին գտնուող ու Պերլինի Վեհաժողովին չը մասնակցած Տէրութեան մը նախադարձին դիմել՝ Հայոց հարցին լուծման համար, առի ինքնին լուսաւոր խոտտովանութիւն մըն է թէ այդ ազնիւ անձերը Եւրոպական կառավարութիւն-

ներէն ամէն յոյս կտրած են:

Ինծի համար՝ բնաւ զարմանալի չէ որ Եւրոպացի հայասէրները յուսահատած ըլլան Արեւմտեան Եւրոպայի կառավարութիւններէն: Զարմանալին՝ հայ գործիչներուն զեւ անոնց վրայ « ծայրայեղ » յոյսեր դնելն է: Դո՛րիպէր, ծանօթ անգլիացի հայագէտը, երկու տարի առաջ կ'ըսէր ինծի. « Անգլիա այլ եւս ոչ մէկ շահ չունի թրքական Հայաստանի մէջ, եւ անգլիացի ժողովուրդը ա'լ բնաւ չի հետաքրքրուիր հայկական հարցով. քանի մը անձնաւորութիւններ, որ առաջին օրէն հայկական հարցով զբաղած են, կը շարունակեն երբեմն բողոքի ճիւղ մը բարձրացնել՝ իրենց խզճին դժգոհում տալու համար. բայց անգլիական կառավարութեան մի մէկ դրական եւ ուժեղ միջամտութիւն մի՛ յուսաք: » Բո՛նիպէրի յայտնած կարծիքը նորութիւն մը չէր ինծի համար, որ այդ մասին համոզուած եմ շատոնց: Պէտք է նկատել որ հայ փրփականտիւթիւնն ոմանք իրենց ընթացքով աւելի անհնար զարժուցած են Արեւմտեան Եւրոպայի միջամտութիւնը՝ որ արդէն այնքան տարակուսական է, Եւրոպայի իրենց ըրած դիմումներուն տալով որոշապէս հակառուս ձեւ մը. Փրո Արմենիայի եւ Դո՛շլիի բոլոր հայկական փրփականտը վերջին տարիներուն մէջ այդ սխալ թաքթիքին վրայ հիմնուած էր. Արեւմտեան Եւրոպան եթէ ուզէր կամ կարենար լուծել թրքական Հայաստանի հարցը՝ հակառակ Ռուսին, 1894—95 չըլանին՝ երբ հարցը այնքան տաք էր՝ լուծած կ'ըլլար զայն. այսօր որ անհունապէս նուազած է Արեւմտեան Եւրոպայի կառավարութեանց հայկական հարցին տուած կարեւորութիւնը, ցնորք է այդպիսի վճռական ճիգ մը յուսալ Արեւմտեան Եւրոպայէն:

Այս վերջին տարիներուն մէջ, անգլիական կառավարութիւնը, նոյն իսկ անգլիացի հայասէրները, կը յեղինդեն հետեւեալ յայտնաւէրները. « Թող ուրիշ պետութիւն մը նախաձեռնութիւնն ստանձնէ հայկական հարցին լուծման, մենք կ'աջակցինք: » Միեւնոյն բանը կ'ըսէ Ֆրանսուան Տէլլաւան, « Հայասէր » հուշակուած Տէլլաւան, քանի անգամ ֆրանսական բեմէն յայտարարեց թէ Ֆրանսա ոչինչ կրնայ ընել՝ միայնակ, առանց միւր պետութեանց գործակցութեան:

Նոյն Տէլքառէն Վառժապուհ քահանային ու Պ. Ջերգովին աւելի որոշապէս բաւ թէ Հայերը իրենց յոյսը Թուսիոյ վրայ դնելու են։ Միեւնոյն բանը կ'ըսէր Պրայս՝ իրեն ի պատիւ տրուած հացիկերով զացող հայ պատգամաւորներուն։ Բւ Ջայն Հայրենեացը կը հաղորդէ որ տիկին Յէյմս Պրայս, պատասխանելով դեռ առ օրերու Յր. Ալիս Սթոն Պլաքուէլի մէկ նամակին, ըսեր է՝ « Հայերը թող յոյս չդնեն Արեւմտեան Եւրոպայի տէրութեանց վրայ »։ Դեռ ինչ պէտք է մեր աչքը բանալու համար։ Այս պահուս, Անգլիա ոչ միայն հակառակ Թուսիս թրքական Հայաստանի հարցը լուծել մտքէն իսկ չ'անցընեն, այլ ամէն ջոնք կ'ընէ անգլո-ռուս մերձեցում մը յառաջ բերելու։ անգլո-թուս կառավարութիւնը մեծապէս նպաստեց ռուսական ծոր փոխառութեան յաջողման։ Այս պայմաններուն մէջ, ինչպէս կարելի է յոյս դնել որ Անգլիա Հայոց հարցը լուծէ Թուսիս հակառակ Գիտէ՞ք Անգլիոյ թագաւորը ինչո՞ւ չընդունեցաւ կաթողիկոսական վերջին պատգամաւորութիւնը։ — որովհետեւ ռուս կառավարութիւնը հակառուս արարք մը նկատեց այդ պատգամաւորութեան ուղարկումը Անգլիա, եւ չ'ոտոնի ռուսական դեսպանը զգացուց անգլիական կառավարութեան թէ Ջարին շատ անախորժ պիտի ըլլար եթէ թագաւորը ընդունէր պատգամաւորութիւնը, ու պատգամաւորութիւնը չընդունուեցաւ։ Անգլիոյ թագաւորը նախընտրեց Ջարին տաճութիւն չպատճառել քան Հայոց հաճելի ըլլալ (պատգամաւորներէն մին է որ հաղորդեց ինծի այս շահեկան մանրամասնութիւնը)։

Եւ արդէն ինչ կ'ըսէ Պերթըլօ, Ռուզվելթի ուղղած նամակին մէջ. յոյս կը յայտնէ որ Ռուզվելթ նախագահին ձայնը « պիտի լսուի Թուսիոյ Ջարէն, որ այնքան բարձրօրէն ցոյց տուաւ իր մարդասիրական դիտաւորութիւնները եւ ուզեց զանոնք նուիրագործել միջազգային համաձայնութիւններով (անխրկութիւն չ'առնելով)։ Եւ ինչ իսողալութեան Համաժողովին նախաձեռնութեան, ուրիմն նամակին խմբագրողը, Պերթըլօ ինքն իսկ Եւրոպական պետութեանց մէջէն ռուս կառավարութիւնը կը նկատէ իբր Հայոց խնդրոյն լուծման մէջ ամենէն կարեւոր ու արդիւնաւոր դերը խաղալու կարող, եւ Պ.

Ռուզվելթէն կը խնդրէ մասնաւորապէս Ջարին միջամտութիւնը հրաժարել։ Եթէ այդպէս է, ինչո՞ւ Հայութիւնը ուղղակի չի դիմեր Ջարին, այսինքն ռուս զանգուածին գերագոյն ներկայացուցին, անոր որուն ձեռքն է այսօր ռուսական զօրութեան բանակին։ Ամիսներ առաջ, Պ. Առաքելեան Մշակին մէջ առաջարկած էր որ Հայք Ջարին դիմեն եւ ուղղակի իրմէ խնդրեն՝ իբր Հա Հէյի յառաջիկայ Համաժողովին նախաձեռնակէ՝ Հայոց հարցը մոյնել այդ Համաժողովի ծրագրին մէջ. եւ ծափահարելի գտայ այդ առաջարկը. բայց ոչ միայն չիարագործուեցաւ այդ ծրագիրը, այլ նախընտրուեցաւ Ռուզվելթ նախագահին դիմել՝ փոխանակ Ջարին դիմելու Արդ, Ռուզվելթ նախագահը՝ արտաքին գործոց նախարար Էլիոտ Թութի ձեռքով ուղղած է նամակ մը Պ. Յէյմս Ռէյնոլտսին, որով կը պատահանէր ոսպէս։

« Թուրքիոյ հպատակ Հայերուն տառապանքները բարձրաձայն դարձան ու հատուցում կ'արտայայտէն։ Անոնք ցնցեցին ամբողջ մարդկութեան մարդասիրական զգացումը, եւ աշխարհ միաձայնութեամբ կ'ողբայ ու կը դատապարտէ ցեղային հակառակութիւնը որ Թուրքիոյ ժողովուրդին անհայտելի տարբեր իրարու դէմ հրանած է։ Ոչ մէկ ուղղամիտ մարդ կրնայ դիտել այս տեսակ դէպքեր ուսնոց բազմալու որ ինք ուժն ունենար զանոնք արգելելու։ Ես խիստ անկեղծօրէն կը փափաքէի որ Միացեալ-Նահանգները ունենային այդ ուժը, բայց նոյնքան անկեղծօրէն հիմադրուած եմ Թէ։ Միացեալ-Նահանգներու կողմէ ջանքեր՝ որոնց հարկաւորաբար պիտի չի զօրէին օրինաւոր եւ հնարաւոր միջամտութեան մը՝ շատ քիչ բան կամ ոչինչ կըրնային կատարել, եւ՝ անխուսափելիօրէն դատապարտութիւն ենթադրելով ուրիշ կառավարութեան մը արարքներուն եւ շարժառիթներուն՝ աւելի վնաս պիտի հասցնէին քան բարիք այն դժբաղդ արարածներուն, որոնց օգուտը նպատակուած է։ »

Միջամտելու անկարողութեան բացայայտ խոստովանութիւնն մըն է այսիկ, որ Ամերիկայի վրայ դրուած « ծայրայեղ » յայտերը արժանանէ կարէ, եւ մեզ կը թողու առաւել քան երբեք միակ Թուսիս ու Թուրքին միջեւ Բայց մենք ոչ միայն չենք ըմբռնել թէ այս պայմաններուն մէջ Թուսիս դիմելէ ուրիշ ճար չկայ, այլ Պոթերի

Armenia՝ն որ հայ դատին պաշտօնական օրկան մըն է՝ S. Alexander ստորագրութեամբ յօդուած մը կը հրատարակէ՝ որուն թարգմանութիւնը Փոթո Արմենիայի մէջ ալ կ'երևայ, եւ ուր ջարդ կ'առնանուի՝ պարտիկ թշուառական մըն թէ հայ գրագէտ մը բայարձակ իրաւունքն ունի իր անհատական զգացումներն արտայայտելու համար՝ աշխարհիս ո' եւ է մէկ վեհապետը ամենին խարանդոք բաւերով որակելու, եւ չեմ որ պիտի հերքեմ զայդ. եւ իսկ ի հարկին գործածած եմ այդ իրաւունքս. բայց Հայոց դատին նուիրումս՝ պաշտօնական օրկաններ պէտք է իրենց նպատակ ունենան ոչ թէ պերճախօսութեան կամ երգիծանքի հաւաքածոներ ըլլալ, այլ ուղղակի գրական ծառայութիւն մատուցանել Հայոց դատին. երբ Պերթլը մը, որ անհունապէս աւելի մեծ ուղեղ մըն է քան մեր Alexander եւ որ ազատականութեան մէջ վար չի մնար իրմէն, ջար կը գնէ իր արտիկ լրայ եւ խեղճ հայ ժողովրդին օգտին համար կ'ելլէ Ռուսիոյ ջարին մարդասիրական զգացումները փառաբանելու, մեր դատին պաշտօնական օրկաններուն կը մնայ գէթ գոյն ըլլալ Հայոց դէմ գրգռելէ վեհապետ մը՝ որմէ կախուած է հայ ժողովրդին կեանքի ու մահուան խնդիրը :

Ձեմ պահանջը որ բոլոր Հայերը ջարին ներքողը ընելու սկսին. կ'ըմբռնեմ որ կան անձեր որոնց համար ատիկա հնարաւոր չէ, բայց եթէ անոնք քիչ մը գուր ռնին այս անհաւորապէս դժբաղդ ազգին համար, պէտք է դիտան, չեմ ըսեր խեղդել իրենց զգացումները, բայց դէթ զուտ անհատական ձեւ տալ իրենց զգայմանն արտայայտութեանը. Մակեդոնացիք մէկէ աւելի օրկաններ հրատարակած են Եւրոպայի մէջ, բայց երբեք այդպիսի բացատրութիւններ չեն գործածած ոչ մէկ վեհապետի դէմ. գրականութեան հարց չէ ասիկա, թաքթիք խնդիր մըն է :

• •

Կալիթինեան բեծիմը հասաւ այնպիսի այլանպակութեանց, որ՝ ինչպէս ըսի արդէն՝ Հայոց պարտքն էր պաքարիլ ոռւս քաղաքականութեան այդ որոշ ու հիւանդոտ փուլին դէմ. հոգ՝ ոռւս կառավարութիւնը ուղղակի մեր դե-

մադոյն շահերուն, մեր գոյութեան դէմ կը դաւէր, եւ միանգամայն իր շահերուն դէմ կը դաւէր. այդ պաշարը անխորժեշտ էր. Բայց պայքարը յանգեցաւ բարի արդիւնքի մը. Վորոնցօֆ-Տաշքօֆի պէս ուշիմ Ռուս մը եկաւ Կովկաս, ըմբռնց Հայոց բողոքին արդարութիւնը, եւ պահանջեց ջարէն բնաջինջ ընել Կալիթինի գործը, կալուածները դարձնել Հայ Եկեղեցւոյն, ընդունիլ Հայ Եկեղեցւոյն անկախութեան անձեռնմխելիութիւնը, արտօնութիւն տալ ոռւսահայոց՝ որ իրենց բոլոր դպրոցները վերադառնան, նոյն իսկ հիմնէն նոր դպրոցներ՝ ուր որ կուզեն, եւ վերահաստատեն իրենց բոլոր խափանուած կրթական ու բարեգործական ընկերութիւնները :

Թէ ոռւս քաղաքականութեան այդ փոփոխութեան աղդակներուն մէջ առաջին տեղերէն մին ունի հայ ժողովրդին ցոյց տուած ուժեղ դիմադրութիւնը, այդ մասին կարող է չէ տալու արկածիլ. Բայց Հայերը շատ մեծ սխալ մը գործած կ'ըլլան՝ կարծելով թէ ոռւս կառավարութիւնը Հայոցմէ վախճալուն համար է որ այդ քայլն առաւ. միեւնոյն ոռւս կառավարութիւնը սպառնալու ջախջախեց՝ եւ ամենամեծ դիւրութեամբ՝ Լեհացոց ու Վրացոց վերջին յեղափոխական խլրտումները, եւ այդ ժողովուրդները Հայերէն նուազ քաջ չեն ու մահաւանդ Լեհացիք՝ Հայերէն շատ աւելի ուժեղ են. Այդ փոփոխութիւնը պէտք է մեկնել դէպ ի նախկին հայասէր քաղաքականութիւնը վերադարձի առաջին քայլ մը. զոր Վորոնցօֆ-Տաշքօֆ անել տուաւ ջարին. Ռուս դիւանագիտութիւնը որ փշիւլէ-կալիթինեան չըմանին՝ իր սեպական ազգային պատմութիւնն իսկ ժողացած էր, այդ արարքով ցոյց տուաւ թէ վերակազմ էր ըմբռնել հայ տարրին կարեւորութիւնը ոռւսական շահերուն տեսակետով եւ այլպիսի օգտակար տարր մը անիմաստ հալածանքներով բացարձակապէս ոռւսաստեաց դարձնելու անխորժեշտութիւնը. Հայերը այդ իրողութիւնը պէտք էր ողջունէին այնքան բուռն ու անվերապահ ուրախութեամբ որքան բուռն եղած էր իրենց զողորմ կալիթինեան բեծիմին դէմ. Ռուս կառավարութիւնը արմատապէս կը դարմանէր սխալը զոր գործած էր Կովկասի Հայոց դէմ, եւ կուտար սենց նոյն իսկ աւելի քան ինչ որ անոնք

կը պահանջէին . մեծ առիթ մըն էր ռուսահայոց համար՝ ռուս կառավարութեան բացարձակ վատաբերութիւնն ու համակրութիւնը իրենց վրայ հզօրացէս եւ տեսակներօրէն վերահաստատելու . եւ նոյն ատեն՝ այդ համակրութիւնը դարձնելու տանկահայ դատին վրայ , որ անհունապէս պէտք ունի անոր . կողմասի հայ յեղափոխական մարմինները պէտք էր իսկոյն բացորոշ կերպով յայտնէին թէ այլ եւս իրենց դերը վերջացած է Կովկասի մէջ եւ թէ ա'լ իրենց ուրիշ բան չի մնար ընել բայց եթէ իրենց բոլոր ուժը նուիրել տանկահայոց հարցին , որուն համար արդէն կազմուած էին : Ռուսահայ հասարակութիւնը զգաց զայդ , եւ առաջին պահուն մեծ ոգեւորութիւն յայտնեց՝ ուրախութեան հրապարակային ցոյցերով , գոհքանական պատարագներով . սակայն՝ գոհուեցան յեղափոխականներ որ խանդարեցին ժողովուրդին բնազդական ճիշդ մղումը , Զարը նախատող յայտարարութիւններ ցրուեցին հասարակութեան մէջ , ռուս կառավարութեան դէմ հայտնող ճառեր արտասանեցին . արտասանմանի բոլոր յեղափոխական թերթերը յողուածներ հրատարակեցին որոնց իմաստը էր հետեւեալը . « Զարը աւազակի պէս վարուած էր , հայ ժողովուրդն իր ուժովը ես խլած էր իրմէ զողոտածը , Հայերը պարտք չունէին նորահալութիւն յայտնելու , ընդհակառակը պէտք էր որ շարունակէին պայքարը ձարական ըեմիմին դէմ , որպէս զի ձեռք ձգեն քացարձակ ազատութեան պայմաններ , եւն . » ինչպիսիք այս զգացմանց լիակատար ճշմարտութեան համաձայն ըլլալուն կամ չըլլալուն վրայ չէ . խնդիրը այն է որ այս ընթացքը խորապէս անբաղաճագիտական էր , եւ միմիայն փաստ կրնար բերել հայ ժողովուրդին , Ռուսահայ հասարակութիւնը կ'ողգէր իսկոյն պատգամաւորութիւն մը զրկել Վորոնցօֆ-Տաշճօֆին՝ նորահալութիւն յայտնելու համար , եւ ուղղել Զարին երախտագիտական ուղերձ մը . յեղափոխականները նախ պահանջեցին որ ուղերձ չդրկուի Զարին . յետոյ՝ տեսնելով որ հասարակութիւնը պիտի չհամաձայնէր ասոր՝ պահանջեցին եւ յովոյնեան զրքկուած ուղերձին տալ չորս ու ցուրտ խմբագրութիւն մը , այդ տեսակ լուրերնեւրու սովորական քրիչէն իսկ անհամապատասխան . Յեղափոխականները դարձեալ ամէն ջանք ըրին՝ մինչեւ

իսկ սպանալիքի դիմելով՝ որպէս զի պատգամաւորութիւն չերթայ Վորոնցօֆ-Տաշճօֆին , եւ յովոյնեան գէթ ուշացնել անոր առաքումը . այդ բոլորը անմահօթ չմնաց ռուս իշխանութեան , ինչպէս եւ Վորոնցօֆ-Տաշճօֆին , եւ աստոնց ձգած տպաւորութիւնը ակործինիչ չէր կրնար ըլլալ անոնց . Թաթարները , աւելի տգէտ քան Հայերը բայց եւ շատ աւելի խորամանկ ու քաղաքագէտ , օգուտ քաղեցին Հայոց այդ սխալէն — մեծ սխալ է իրական օգուտ մը զոհնել՝ քանի մը « ձեւակերպութիւններ » խորշելու համար — եւ իրենց յարձակումը որ դարձած էր՝ վերական Հայոց գէմ , աջակցութեամբ կայիցնեան ողւով ռուս պաշտօնեաներուն՝ որոնք նմանապէս առիթի կը սպասէին իրենց հայատեցութեան յագուրդ տալու համար : Շնորհալուրութեան պատգամաւորութիւնը ներկայացաւ Վորոնցօֆ-Տաշճօֆին , երբ արդէն իսկ՝ հոգեբանապէս՝ ուշ էր : Միեւնոյն ատեն , այստեղ , Օտօին , Դրոշակին եւ Փրօ Արմենիային մէջ , Վորոնցօֆ-Տաշճօֆ — ինչպէս եւ իշխան Լուի Նափոլէոն , — կը նախատուէին իրեւ խաբւեայ , կողմնակալ , Թաթարներու եւ կոտորածը բարեկամ : Պէտք է խոստովանի որ բաւական տարօրինակ է կացութիւնը Վորոնցօֆ-Տաշճօֆին : Նոյնօք Վրեմիան զայն կը զատափետէր իրեւ գէշ Ռուս , իբր Հայոց բարեկամ . իսկ հայ յեղափոխականները կամ Հայերէ ազգուած Եւրոպացիները զայն կը զատափետէին՝ իբր սուտ մարգարէ մը , որ խաղաղութիւն քարոզելու եկաւ Կովկաս եւ պատերազմ պատրաստեց » (Ալ . Նունի , Օտօ) : Ատոնցմէ ազգուած , ես իսկ պահ մը կ'սակած ունեցայ երբ եկեղեցական կալուածներու վերադարձին քիչ յետոյ՝ Թաթարական յարձակումը վերականաւ աւելի կատաղի քան կրեւք . բայց եւ կ'անգիտանայի Կովկասի մէջ անցած իրողութեանց մանրամասնութիւնները . իմանալէ յետոյ հայ գործիչներէ ոմանք այստեղ ունեցած ընթացքը , այդ առերեւոյթ հակասութիւնը բացատրելի դարձաւ ինձի : Վորոնցօֆ-Տաշճօֆ եկաւ Կովկաս՝ այնպիսի պահու մը , երբ երկիրը հրաքսային զրուսեան մէջ էր , երբ Թուրք ու Հայ իրարու դէմ մղկպին ատեւութեամբ բորբոքած էին , ու երբ՝ թէպէտ Կալիցին հեռացած էր՝ բայց կալիցինեան զգացումներով տողորուած ռուս պաշտօնեաները դեռ

կը վխտային երկրին մէջ. ինքը յայտնապէս այն համոզումը ունէր թէ յարգելով Հայոց իրաւունքները՝ պիտի վերջնապէս դարձնէր Հայերը իրենց հախկին ռուսասիրական զգացմանց, եւ թէ ատիկա արդէն մենագոյն ազգակներէն մին պիտի ըլլար երկրին խաղաղացման նպատող : Ես չեմ մոռցած ինչ որ ինքն իսկ կ'ըսէր Փարիզի կը ժուրնայ լրագրին հայասէր թղթակից Պ. Պերթրանին. « Հայերը կողմակի աւանդէն լուրջ, ուշիմ, զարգացած եւ օգտակար տարրն են. Թուրքերը շատ աւելի յետամնաց են. կը յուսամ որ Հայերը պիտի վարուին իբր խելայի եւ խոհական ժողովուրդ մը, եւ պիտի օգնեն ինծի երկիրը խաղաղեցնելու » Մարդ մը որ ներքին նպատակ ունի հայ ժողովուրդը ջարդի տակ, ֆրանսական հասարակութեան առջեւ այդ ժողովուրդը անվերապահօրէն ներքուզելով չ'սկսիր :

Արդ, Հայութիւնը չօգնեց իրեն՝ որքան որ կարող էր եւ՝ պարտական է՝ իր իսկ շահուն համար : Մեր ծայրայեղները, թէպէտ եւ փոքրամասնութիւն կը կազմեն, շատ աւելի գործեն, ձեռնդրեն, չարժեւն, երեւցող, տիրող տարր մը ըլլալով, մինչ մեծամասնութիւնը՝ թոյլ, հլու, կամ զանդաօրէն եւ երկչոտօրէն հակազդող, փոքրամասնութեան վարմունքը նկատուեցաւ — ինչ որ շատ սխալ էր անշուշտ, բայց բացարեւիք սխալ — իբրեւ Հայութեան ներքին ձգտումներուն ամենէն անկեղծ արտայայտութիւնը. եւ հայ-ռուս յարաբերութեանց բացարձակ բարեկաւումը, որ շատ դժբաւ կըրնար ստացուիլ Վորոնցօֆ-Տաշքօֆի հայանպատարարէն յետոյ՝ եթէ Հայոց մեծամասնութիւնը գիտցած ըլլար անսխալապէս եւ տիրականօրէն ապացուցանել թէ Ռուսոյի զիջումը լիակատար եւ անբաւ գոհունակութիւն կը պատճառէր Հայոց, շատ կիսատար ու խախտու կերպով կատարուեցաւ. կասկած, ցրտութիւնը մնացին՝ մեծ չափով՝ երկու տարբերուն միջեւ : Արդէն իսկ դիւրին չէր Վորոնցօֆ-Տաշքօֆի մը համար մէկ օրէն միւսը հեռացնել կողկասի բուլդը հայատեաց ռուս պաշտօնեաները, (պէտք է մոռնալ որ Վորոնցօֆ-Տաշքօֆ Հայ չէ, եւ երբ հայ գործիչներ այնքան քիչ ճապկութիւն ցոյց կատարին, արդար չէ պահանջել որ բոլոր զիջողութիւնները եւ զոհողութիւնները միայն

այն Վորոնցօֆը ինքն ընէր) : Հայոց լնթացքը աւելի եւս կը զժուարացնէր այդ մաքրագործումը՝ զոր Վորոնցօֆ-Տաշքօֆ շատ հաւանականաբար ինքն ալ կը բաղձար Հայոց չափ, եւ կը զօրացնէր հակահայ ռուս պաշտօնեաներուն դիրքը, կը տկարացնէր Վորոնցօֆ-Տաշքօֆի հայասիրական ձգտումներուն նորանոր ապացուցմանց կարելիութիւնը : (Ոչ ոք պիտի ըսէ թէ Գլէմանսօ վարչազ բռնաւոր մըն է. բայց Մայիս 1ին առթիւ Փարիզի ծայրայեղներէն ոմանք այնպիսի ընթացք մը բռնեցին, որ ազատական Գլէմանսօն ստիպուեցաւ տեղի տալ ռուսական հակահայանքն եւ ամենախիստ միջոցներ ձեռք առաւ՝ մինչեւ իսկ ծայրայեղներու պարտազրուխները բանտարկել տուաւ, հանդարտութիւնն ու կարգը պահպանելու համար) : Ետոք զժուար է՝ մանաւանդ հեռուէն՝ բացարձակապէս ճիշդ վերլուծում մը ընել այդ բարդ հարցին, եւ անսխալ ըլլալու յաւակնութիւնը չունիմ. բայց ռուսական մեծ զիջումէն ի վեր կողկասի մէջ տիրող խառնաշփոթ ու մութ կացութեան այս բացատրութիւնը ինծի ամենէն ճշմարտամտնող կը թուի. եւ որքան ալ անախորժ ըլլայ ասիկա ոմանց — ինչպէս եւ ինծի — պարտականութիւն կը համարիմ յայտնել մտածումս կացութեան մը վրայ զոր դարմանելը անկարելի է մինչեւ որ զայն կազմող պատճառները չտեսնենք :

Բրթօ-հայկական համագումարը զոր փութաբան զոմարեց վերջերս, նոր ապացոյց մըն էր անկեղծ փափաքին զոր ունի ան՝ հանդիստութիւնն ու կարգը կողկասի մէջ վերահաստատելու, եւ ամէն պարագայի մէջ՝ նոր ու թոնկազին առիթ մըն էր Հայոց համար՝ իրենց թաքթիքի սխալները դարմանելու : Հայ պատգամաւորները, բաց ի մէկ քանիէն որոնք ըսին՝ մասամբ՝ ու շատ լաւ՝ ինչ որ պէտք էր ըսել, ընդհանրապէս աւելի պերճախօս ու ճշմարտաբան ըլլալու ջանք ցոյց տուին քան պարագաւ յիշ պահանջած եւ ժողովուրդին չահեղու համապատասխան ընթացք մը. անոնցմէ ոմանք յանկերգի մը պէս յեղիեղեցին թէ հայ-թաթարական կուրիքն միակ զրդիչն ու պատասխանատուն ռուսական վարչութիւնն է, մինչ անհուշ նապէս աւելի ճարպիկ, եւ ըստ իս՝ աւելի ալ ճիշդ, քան միւսը՝ պիտի ըլլային, եթէ հայ-

Թաթարական պաշտօնին՝ անցողակի մատնանիշ ընելով հանդերձ «կալիցինեան» պաշտօնեաներուն մեղսակցութիւնը՝ իբր սկզբնապատճառ ցոյց տային արտաքին զբոսում մը, Ռուսաստանի աւանդական թշնամի Օսմանցի նաւթիային դրդումը։ Եւ, ինչ որ ամենէն տարօրինակն է ու ցաւալին, «ռուս վարչութեան» ղեմ որդասցող պատգամաւորները աններելի զիջողութիւններու համակերպեցան թուրք պատգամաւորներու հանելի ըլլալու համար՝ հայ լրագրի մը մէջ յօդուածին զերեւը հակակարծիք յայտնելով։ Անուրանալի է որ թուրք պատգամաւորները շատ աւելի ճարպիկ վարուած են համագումարին մէջ քան մերիններուն մեծամասնութիւնը։ Կովկասի հայ թերթերը զանոնք այսպանեցին՝ իբր շողոքորթ, քծնող, եւս թուրք պատգամաւորները ըրին պարզապէս ինչ որ կ'ընէ ամեն ժողովուրդ որ իրականութեան զգացումն ունի, ինչ որ ըրին Ալէէզիբասի մէջ ամենէն ազատական ազգերու ներկայացուցիչները։ Պ. Ռեւուալ երբեք չըսաւ Ալէէզիբասի մէջ՝ թէ Մարտեան հարցին կենտրոնիլուն պատճառը՝ գերմանական քաղաքականութեան բիրտ եւ բարբարոս ընթացքն է, ինչ որ ճշմարտութիւնն էր. եւ զայդ չըսելով հանդերձ՝ թերեւս զայդ չըսելուն համար՝ Պ. Ռեւուալ յայտնեցաւ հոյակապօրէն պաշտպանել ֆրանսական շահերը եւ յալթանակիլ տալ զանոնք։ Համագումար մը՝ ինչպէս էր թրքո-հայկականը, զիստգնահան ճշմարտախօսութեան կամ շողոքողուն ճարտասանութեան մրցում մը չէ, այլ առիթ մը ուր իւրաքանչիւր ազգի պատգամաւորներն իրենց միակ նպատակ պէտք է ունենան իրենց ժողովրդին շահերը դրականօրէն պաշտպանել։

• • •

Ատեն է որ սթափութիւնը, եւ թիւ մը լրջօրէն տեսնեք, քննեք ու հասկնա՞ք իրականութիւնը։ Կամ Աղայէֆներու գերին ըլլալ, կամ Վրոնցոֆ-Տաչքոֆներու դաշնակիցը. այս երկուքին մէկը Հայը պէտք է ընարէ։ Ու եթէ այս վերջին չըլնաի սխալները կրկնուի, վաղը նոր կալիցիին մը կրնայ գալ։ Մենք մեր ձեռքը չբերե՞ք զայն։ Մենէ կանխալ է — հասկնա՞ք սաիկա — որ Ռուսները մեզի հետ

բարեկամի պէս վարուին։ Մեր ամբողջ ջանքն ըլլալու է որ Վրոնցոֆ-Տաչքոֆներ ըլլան միշտ կովկասի գլուխը։ Ռուսիոյ կացութեան բարւոքման աշխատելէ յետոյ, ատենը եւ որ պիտի կրնան ըլլալ միշտորդ Ռուս կառավարութեան եւ դժբաղդ Տաճկահայոց միջիւ։

«Ռուսին անձնատուր ըլլալ, յօժարակամ ընդունիլ է ռուսացումը» պիտի ըսին։ Ատոր պիտի պատասխանեմ յիշելով հոս սրամիտ խօսքը զոր վերջերս Ռուսահայ մը կ'ըսէր ինծի. «Կովկասի Հայերը, Հայ միւսու համար, պէտք ունին Կալիցինի մը»։ Եթէ ասիկա ճիշդ է, հայ ժողովուրդը արժանի է կորչելու։ Ազգ մը որ իր ինքնութեան պահպանումը միմիայն օտարին չնորոշելիք պայմաններէն կը յուսայ, իրաւունք իսկ չունի ազգ կուշուելու։ Գրեթէ դարէ մը է վեր Փոլոնիացիք կորսնցուցած են իրենց անկախութիւնը, Ռուսերն ու Գերմանացիք ամէն ջանք ի գործ դրած են, ամենէն բիրտ միջոցները ձեռք առած են, եւ սակայն ոչ մէկ Փոլոնիացի մը ռուսացած կամ գերմանացած է. որովհետեւ Փոլոնիացիք ամէն զորհողութիւն յանձն կ'առնեն իրենց ազգութիւնը պահպանելու համար։ Վարչական միջոցներով ազգ մը ձուլելու դէմ կարելի է մարտնչիլ եւ յաղթել, երբ մարտնչող ազգը ուժեղ է եւ հաւատք ունի իր վրայ։ Բայց «գլուխ կտորդ» քաղաքականութեան դէմ կարելի չէ յախոհնապէս մարտնչիլ՝ տկար ազգի մը համար, որովհետեւ օր կուգայ վերջապէս ուր գլուխները կը հասնին։ Հայոց ռուսացման վտանգը ցնորք մը չէ. բայց մեր վտանգին գլխաւոր տարրը Հայոց մէջ է, — Հայոց ողբալի օտարամտութիւնն է, եւ արհամարհանքը զոր ունին իրենց ազգին համար։ Եթէ Հայերն իրենց այս թերութիւնները չսրբազրեն, աւելի չուտ կը ռուսանան ռուս ազատական ռեփորմի մի ներքեւ քան Կալիցիններու ամենին վայրագին խաւրագանին տակ։ Ալեքսանդր Բ. հայասէր կայսեր օրով Ռուսահայոց բարձր դասակարգը զրքեթէ ամբողջութեամբ հայերէն քնաւ չէր գիտեր, ռուսախօս էր։ Թիֆլիսի կամ Պաքուի Հայ սպաններուն մէջ երբէք հայերէն չկու խօսիր, այլ ռուսերէն։ «չիք» է իրենց համար ռուսերէն խօսիլը։ հայերէնը գունդիկ է, աղքատ, անբաւական։ Կարելի է իբրեք ըսել թէ կա-

լիցիենան մտրակի հարուածը բարերար եղաւ
 ոռւտահայոց համար , ազգային զգացումը ար-
 թընցուց իրենց մէջ . այժմ անշուշտ հայերէն
 աւելի կը լսուի կողկատի մէջ քան կալիքիսնէն
 առաջ : Բայց նորէն ակար չի բուժուած : Կա-
 լիցիենան բեծիմին ամենէն սեւ օրերուն , այն
 ժողովներէն մէկուն մէջ որ գումարուեցան
 հոն հայ ազգութիւնը պահպանելու , հայ լեզուն
 պահպանելու համար , ժողովականները՝ ինչպէս
 կ'ըսէր ինծի վերջերս իրենցմէ մին՝ ռուսերէն
 կը խօսեին : Հոյակապ կատակերգութիւն մը
 կարելի է գրել այս նիւթին վրայ . — մարդիկ
 որ ոռւտներէն խօսելով կ'ուզեն ապահովել հա-
 յերէն լեզուի պահպանութիւնը . . .

Ուրիշ պատմութիւն մը , ոչ նուազ տխուր,
 հետեւեալն է , զոր կողկատի հայ թիւրթերը
 կը հաղորդին քանի մը ամիս առաջ . Թիֆ-
 լիսի հայկական բարձր ընկերութեան մէկ հաց-
 կերոյթին , թուրք հիւպատոսը որ հրաւիրեալ-
 ներուն մէջը կը գտնուէր , կը կարծէ հաճոյք
 պատճառել հիւրընկալներուն՝ հայերէն լեզուով
 թօսթ մը արտասանելով . մեր Հայերը միշտզգա-
 լին «կալանթըրի»ի այդ սիրուն արարքը կ'ըն-
 զանին կողորդայլով քրքիշներով . . . Թուրք
 մը որ հայերէն կը խօսի , ի՞նչ « քուրք » բան
 . . . Կարելի՞ է երեսակայի աւելի զգուշի
 տեսարան մը հայկական ինքնատեղութեան :

Արտասանմանի մէջ , ես յաճախ տեսած
 եմ ջերմ ոռւտատեաց եւ ջերմ հայրենասէր ոռ-
 տահայ գործիչներ կամ մտաւորականներ՝ ոռ-
 տոնք իրարու քով եկամնուս պէս՝ ոռւտերէն կը
 խօսին (առանց կալիքիէն մը բռնադատուած
 ըլլալու . . .) : Այս ամօթալի տկարութիւնը ,
 այս գաւաճանութիւնը մեր ազգային աւանդու-
 թեանց ու արժանապատուութեան դէմ՝ պէտք
 է դարձանք : Ատրկա մենէ , ու միայն մենէ
 է խելաւած : Անգղիան չէ , ոչ ալ Փարսաս
 որ մեզ պիտի օգնէ մեր լեզուն լքանելու վա-
 տութենէն հրաժարելու : Կիներն են ամենէն հզօր
 պահպանները լեզուի մը : Տաճկահայոց մէջ ,
 ասոնք եղած է որ այրերը շատ աւելի տանկե-
 րէն կը խօսէին քան հայերէն . տաճկահայ կիներ
 է որ պահպանած է հայերէն լեզուն , ինչպէս
 բոլոր ազգային աւանդութիւնները . ոռւտահայ
 կիները թող ըմբռնեն այդ մեծ դերը որ ունին
 կատարելու . շարժում մը որով զուգորդուին

բը կ'անցնին , միշտ կը յաւոյդի . թող , գէթ
 իբր նոր « մօտա » մը՝ տիրապետել ամեն հայե-
 րէնը՝ կողկատի սպաններուն մէջ եւ ամէն տեղ
 Մեր լեզուն ամենէն պեղեցիկներէն եւ ամե-
 նէն հարուստներէն մին է մարդկային լեզունե-
 րուն . մեր նոր գրականութիւնը շատ ճիշտ է ,
 եւ հետզհետէ աւելի պիտի ճոխանայ . ամենէն
 ներաճաշակ « աշխարհագրաբան » անգամ
 հաճոյք կարող է գտնել հայ լեզուին ու հայ
 գրականութեան ինքնուրոյն գեղեցկութիւննե-
 րուն մէջ : Ոչ մէկ իշխանութիւն այս պահուս
 կ'արգիլէ հայերէն խօսել ոռւտահայոց . թող
 գիտնան վերցնել « հայկական » արգելքը , որ-
 պէս զի այսուհետեւ այլ եւս՝ հայերէն լեզուի
 պահպանումին համար՝ պիտի չմնայ կալիքիհոնե-
 րուն :

• * •

Երբեք ըսել չեմ ուզեր որ մեր ազգը իր
 ամբողջ յոյսը Ռուսիոյ վրայ դնելու է : Ազգ
 մը , ինչպէս մաքր մը , միշտ իր յոյսը է՛ն ա-
 առաջ իր վրայ դնելու է : Այս ճշմարտութիւնը
 վէճ իսկ չի վերցնել . բայց այդ ճշմարտութիւ-
 նը պէտք է սխալ հասկնալու ու շարաւար գոր-
 ծածել : Մարդ որքան ալ իր յոյսը ամենէն ա-
 ռաջ իր վրայ դնէ , պարտաւոր է իրմէ դուրս
 գտնուած ուժերուն միջոց . ընտրութիւն մը ը-
 նել , լուկի բուն թշնամին անկից կամ անոնցմէ
 որ կրնան՝ իրենց շահերուն իսկ բերմամբ՝ ի-
 րեն աշխկից ու դաշնակից ըլլալ : Անգլիացին
 աշխարհայն ամենէն ինքնավասակ եւ անհատա-
 պաշտ ժողովուրդն է , բայց տեսնելով ոռւտա-
 կան վտանգը Ասիոյ մէջ՝ ինք որ իր շքեղ
 կղզիացմամբ կը պարծնեար՝ փութաց ծափոնին
 հետ դաշնակցիլ . եւ այժմ , նկատելով որ Ռու-
 սը խելքի գալ կը սկսի՝ իր կրած պարտութեան
 հետեւանքով ու Գերմանիայէն է այս պահուս իր
 ամենէն վտանգաւոր թշնամին , նոյն Անգլիան
 Փարսասն , Սպանիան , Փորթուկալն , Իտալիան
 իրեն կը կապէ եւ ջանքեր կ'ընէ Ռուսիոյ հետ
 բարեկամանալու : Ուրեմն , նոյնքան անվիճելի
 է որ ազգ մը միշտ պէտքէ գիտնայ՝ իր շահե-
 րուն համեմատ ընտրել իր դաշնակիցները : Ար-
 դէն՝ իմացական ճիշդ զոր ազգ մը ի գործ կը
 դնի իր քաղաքական խնդիրները կատարելու համար ,

իր ինքնուրոյն գործունէութեան մէջ ձեռն է նորէն . որովհետեւ յոյսը իր վրայ դնել՝ ի նշանակիր յոյսը միմիայն իր գինուորական զօրութեան վրայ կեդրոնացնել . ուղեղային զօրութիւնը որ կը « վարէ » ո եւ է գործունէութիւն , աւելի մեծ է քան բոլոր մետաղէ զէնքերուն ուժը :

Այս ուսումնասիրութիւնը գրելով իմ նըպատակս էր որոշել թէ մենէ զուրս գտնուող ուժերուն մէջ ո՞րն է մեր գաղտնի յաջողման աջակից հանդիսանալու ամենէն աւելի հասանակնութիւն ցոյց տուողը :

Ձեռ ուզեր՝ դարձնալ ըսել թէ օտար աջակցներու մէջ առաջին անգոր Ռուսին տալը ուրիշ ո եւ է ազգի վրայ քնաւ յոյս չդնել կը նշանակէ :

Երբեք չեմ մտածեր որ մեր ճիգը պէտք է սահմանափակուի միակիայն Ռուսին դիմելու մէջ . զեմ մտածեր թէ Եւրոպայի միւս ազգերուն գիմելէ՛ գաղբիւր ենք , թէ Եւրոպայի միւս ազգերը չեն կրնար « աջակցել » մեր ժողովրդին փրկութեանը : Մեր հարցը միջազգային է . Պերլինի վեհաժողովին մասնակցած են վեց պետութիւններ : Ռուսը անոնց մէջէն ամենէն էական դերն ունի կատարելու . բայց եւրոպական միւս ազգերը կտրող են մեծապէս օժանդակել մեր հարցին լուծման : Իր հաջկեղոյթին առթիւ խօսած ճառին մէջ , Պրայս կ'ըսէր . « Գերազգիւթեան այնքան դարերէ յետոյ՝ բարեաստիկ վախճան մը եւ պատիւ ու փառք պիտի ըլլար Անգղիոյ , Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ ազատ ժողովուրդներուն համար՝ եթէ կարենային « գործակցել » այս գործին (Հայոց ու Մակեդոնացոց ազատման) :

« Գործակցել » բառը հաշուով դրած է հոն . Պրայս ըսել կ'ուզէ՝ « Մենք Անգլիացիքս չենք կրնար այդ հարցը մեր նախաձեռնութեամբ լուծել . բայց սիրով պիտի « գործակցինք » , եթէ ուրիշ պետութիւն մը , այսինքն Ռուսը (Հայոց հարցին համար) , գործին զլուխն անցնի :

Մեր պարտքն է միշտ վառ պահել , հետզհետէ աւելի տարածել ու արծարծել համակրութիւնը եւրոպական ժողովուրդներուն՝ զէպ ի հայ ազգը եւ իր դատը , ճանչցնել մեր ժողովուրդը՝ քաղաքակիրթ աշխարհին , սիրելի եւ յարգելի դարձնել զայն , ասիկա մեզի համար

պարտք մըն է մշտական , յաւերժապէս անհրաժեշտ եւ օգտակար , Հակառակ իր դարաւոր եւ այնքան տեսակէտներով յարգանքի արժանի պատմութեան , հակառակ իր ներկայ զարուհելի տառապանքներուն , հայ ցեղը քիչ ճանչցուած է , շատ քիչ սիրուած , ու եւրոպական ժողովուրդներու մեծամասնութեանց մէջ՝ նոյն իսկ տեսած ու արամարարուած : Մեր պարտքն է մեր ցեղին մասին տարածուած սխալ կարծիքները ջրել , ճանչցնել ինչ որ մեր ցեղն ունի աշխիւ ու գեղեցիկ : Մեր պարտքն է յամառ անխոնջ ջանքերով միշտ յիշեցնել Պերլինի դաշնագրին արտագրող պետութիւններուն՝ յանձնառութիւնը զոր պաշտօնապէս ստանձնած են Հայոց հանդէպ եւ պահանջել կատարումն այդ յանձնառութեան , Բայց ջանալու ենք որ եւրոպական ազգերու մօտ մեր ընկելի դիմումն ենք հսկողութեան թնոյթ չունենան , ինչպէս ունեցած են ցարդ ընդհանրապէս . ընդհակառակն , ամէն ճիգ թափելու ենք որ Ֆրանսա եւ Անգլիա մոռնան ոտու կառավարութիւնը՝ Տասնկա հայոց դասին լուծման նախաձեռնութիւնն առնելու :

Անգլիոյ կառավարութիւնը այս պահուս բուն ջանքեր կ'ընէ Ռուսիան իրեն կապելու , — Գերմանիան կզգիւցնելու նպատակով . — ուսու կառավարութիւնը կը թուի ըմբռնել Գերմանիոյ հետ իր միանալուն անիմաստութիւնը ու շնաստակարութիւնը . Ալճեղբրասի հարցին մէջ , հակառակ Գերմանիոյ բոլոր ջանքերուն , չողքողթութիւններուն՝ Ռուսը իրեն մօտեցնելու , ռուս կառավարութիւնը որդապէս եւ ուժգնապէս Ֆրանսայի կողմը բռնեց . եւ հաւանական է որ Անգլո-Ռուս համաձայնութիւնը պիտի յաջողի իրականանալ . Անգլիա , Ֆրանսա եւ Ռուսիա՝ համաձայն , — Իտալիան ալ անշուշտ իրենց բարեկամ , ինչպէս եւ Ամերիկան , — եւ այս բոլորը Սուլթանին ու մասնետականութեան պաշտպան Վիլհելմին դէմ ուղղուած , ահա միգի մեծապէս նպաստաւոր ու յուսատու կացութիւն մը որ մօտ է ի յայտ գալու : Պէտք է գիտնանք օգտուիլ այդ կացութենէն . Լիովին օգտուելու համար՝ պէտք է ամենէն առաջ ռուս կառավարութեան համակրութիւնը չափնք : Երբ Անգլիոյ ազատական կառավարութիւնը ամէն ճիգ կը թափէ

առու կառավարութիւնը Անգլիոյ հետ բարեկամացնելու, մենք Հայերս՝ ծիծաղելի կ'ըլլանք եթէ վարանինք հետեւիլ այն օրինակին զոր մեզի կուտայ մենէ շատ աւելի յառաջագիւտ ազգի մը ազատական կուսակցութիւնը :

Պէտք է ջանանք որ առու մամուլին մէջ հայաստան տառապանքի յաճախ երեւան, որ մեր գրականութիւնն ու արուեստը առասպական բարձր շրջանակներուն ծանօթացուին (ստոյթ է որ դեռ Արտիկանի գործերը՝ այնքան տեսակետներով Ռուսաց համար չհասկանա՝ որուսերէն թարգմանուած չըլլան) : Պէտք է առաւել ընդհանրապէս մեր գրականութիւնը մեր ժողովրդին համար (այս վերջին շրջանին մէջ ոչ միայն առաւելագործութիւնը, այլ առաւել ժողովրդին անգամ սկսած էր ասել Հայը, որ առաւելագործ իսկ չէր սիրեր Հայը, որ Հայն էր որ չէր գիտցած ինքզինքը սիրցնել) : Փոքնեք առաւել հասարակութեան առջեւ հայ ցեղին ծով ցաւերը, յիշեցնենք ինչ որ Ռուսը անցնելին մէջ ըրած է Հայուն համար եւ ինչ որ Հայը ըրած է անցնելին մէջ Ռուսին համար եւ ինչ որ Հայը գեռ կրնայ ընել ապագային մէջ . բացատրենք շահերը զոր ունի Ռուսը՝ Հայը պաշտպանելու մէջ : Քիչ աստիճան պիտի գումարուի Տուժան : Այդ Տուժային բացումը պէտք է ուրախութեամբ ոգւոնենք . այդ Տուժային պէտք է ներկայացնենք՝ որ առաւել հայաստանեայցի ինչպէս եւ Տուժային հայ երեսփոխաններու ձեռքով՝ մեր գաղութը պէտք է հասկնանք որ առաւելագործութեան թէ է՛ն առաւել իրմէ կ'ընկալանք հայ ցեղին փրկութիւնը : Բայց պէտք է նաեւ դիմենք Զարին՝ ոչ թէ խնդրելու համար, Լա ձէի յառաջիկայ վեհաժողովին մէջ (1) մտցնել Հայոց խնդիրը,

(1) Անխելութեան է ո եւ է դիմում ընել որուն անյաջողութիւնը կարելի է գուշակել . այդպիսի դիմում մը աւելի վնասակար կըլլայ քան օգտակար : Ցայտնի է այժմ որ Լա ձէի խաղաղութեան համաժողովներուն մէջ քաղաքական հարցերը մուտք պիտի չունենան : Այդ արտաքսումը միմիայն Հայոց հարցին համար չէ, այլ Ալեքս-Լորենի, Շէզլիկ-Նուրիյանի, Փոլոնիոյ, Մարոքի, Մակեդոնիոյ ու բոլոր միանորթիկ հարցերուն : Միեւնոյն ժամանակ իր ուրեք կողմերէն իր անհաւատարմութիւնը ցուցնելու կը բանալ իր անհաւատարմութիւնը :

այլ իր մտքին մէջ սա համոզումը արմատացնելու համար որ Հայը թշնամի չէ առասպական տէրութեան, այլ իր անկեղծ դաշնակիցը, իր գործութեան անձնուէր տարածիլը, եւ հրաւիրելու համար որ Ռուս տէրութիւնը վճարակաւ ընէ ձեռք առնէ Հայոց գաղութը, երբ որ առաւելագործութիւնը ձեռք առնէ Հայոց գաղութը, Անգլիան, Ֆրանսան եւ Ամերիկան արգելն պատրաստ են « աջակցելու » Ռուսին ընդդէմ այդ ճիշդին : Այդ ձեռքով է միայն որ թրքական Հայաստանի մէջ եւրոպական բեթմ մը պիտի կրնայ մտնել, ու Լորին Մէլիքովի առաջարկած ծրագրին իրականացման ձեռքան պիտի հարթուի :

Աւաւստիկ տրամաբանութեան զեղխութիւն մը որ՝ բանաստեղծի մը բերնին մէջ՝ պիտի կրնայ այնպիսի ու գրեթէ որբայիցի երեւալ կարճատեւութեան :

Ես չեմ սիրեր « սեղանու շփոթութիւն » : Լաւագոյն է բանաստեղծութիւնը փնտռել բանաստեղծութեան մէջ, իսկ հանրային գործունէութեան մէջ՝ ամէն բանէ առաջ փնտռել ողջմտութիւնը եւ հաշիւը :

Ըսել չէ թէ բանաստեղծութիւնը ոչ մէկ բաժին չունի ազգային գործունէութեան մէջ . առանց բանաստեղծական հիմքի մը՝ ոչինչ գեղեցիկ է, ոչինչ կենդանի է . բայց ազգային գործունէութեան մէջ՝ բանաստեղծութիւնը պէտք է մեկնակտ կազմէ՝ եւ մնացեալը ողջմտութեան ու հաշիւին միայն, Կորովը, զհաւերութիւնը, քաղութիւնը կը գործադրեն ինչ որ բանաստեղծութիւնը երազից, ինչ որ ողջմտութիւնն ու հաշիւը ծրագրեցին : Այսպէսով

եւ անտարակուսելի է որ ոչ մէկ պետութեան յանձն չ'առնէր մասնակցիլ Լա ձէի վեհաժողովին հետ քաղաքական հարցերը մուտք գտնելու հոն : Առաջին համաժողովին, Անգլիա՝ մասնակցելու համար՝ պայման դրաւ որ պիտի չընդունուի Թրանսկալի հարցը զոր Պետերբուրգ կ'ուզէին մտցնել համաժողովին օրակարգին մէջ : Աւելորդ է ուրեմն յոյս դրնել Լա ձէի համաժողովին վրայ :

գերի ազգերը կ'ազատին ստրկութենէ, եւ ազատ ազգերը կը յառաջդիմին : Բաւուր նուազ բանաստեղծ չէր հողով քան ո եւ է բանաստեղծ . բայց եթէ իր հաշուող հանճարը գոյու-թիւն առնեալ, Իսապլան չէր կրնար վերա-կանդիլ : Բաւուր Յրանսան լողողեց՝ ապա-ցուցանելով անոր թէ անկախ Իտալիոյ մը հաս-տատումը Յրանսայի Միջերկրականի տիրապե-տութեան վերջնական ապահովութիւնն էր ու Յրանսայի թշնամոյն՝ Աւստրիոյ՝ անկումը . նոյն Բաւուրը Անգլիոյ ալ հաստատեց թէ ան-կախ Իտալիոյ մը հաստատումը Անգլիոյ Մի-ջերկրականի տիրապետութեանը օժանդակ մը եւ Յրանսայի տիրապետութեան հակադէպը մը պիտի ըլլար . այգպէտով այդ երկու պետու-թեանց օգնութիւնն ապահովեց իր ծրագրին :

Չկայ բանաստեղծ մը աւելի եթերային, իտէյալական, աւելի « բանաստեղծ » քան Լա-մարթինը : Բայց երբ « Բերթոլական Խոկմանց » հեղինակը Ֆրանսական կառավարութեան գլու-խը անցաւ, Յրանսայի հողին լուսինն լուսով տաւերդակու չէ որ մտածեց, ոչ ալ աշատու-թեան վրայ ճառերով ժամանակն անցնելու . « գրական » գործեր քատարեց՝ իր երկրին մե-ծութիւնն եւ բարգաւաճմանը նպաստելու հա-մար . թերեւս չհաստատեց եթէ ըսեմ որ ինքն եղաւ որոշողը Փարի-Վիսն-Մէտիթէրանէ երկա-թուղիի գծին հաստատման, զոր ուղիներ կ'ար-գիլէին, Յրանսայի համար վտանգաւոր երեւա-կայնիւմ . ինք օգտակար նկատեց այդ ծրագիրը, եւ իրականացուց զայն . կոչ՝ աւելի անբանաս-տեղծական, չոր, հակաընկալին բան՝ քան եր-կաթուղիի գիծ մը . բայց Լամարթին հոտ իր պարտքը կը կատարէր, որ իր երկրին օգտակար ըլլայն էր : Ու, լայնօրէն նկատելով իրերը, Լամարթին հոտ ալ կը մնար բանաստեղծ . եւ աւելի մեծ բանաստեղծութիւն մըն էր որ կը կերտէր, ապրուած բանաստեղծութիւն մը . որովհետեւ ոչինչ աւելի բանաստեղծական է քան ազգի մը, եւ ազնիւ, քաղաքակիրթ, մարդկութեան օգտակար ազգի մը զօրացմանը իրականօրէն նպաստել :

Եթէ կ'ուզենք հետեւիլ Եւրոպացւոց, հե-տեւինք այսպիսի Եւրոպացիներու, որոնք ամե-նէն մեծերէն եղած են մեծ Եւրոպացիներուն :

Մեր « մարը » հիւանդ է, ծանր հիւանդ :

Պէտք է մենք փութանք անոր ցաւին դեղը գտնել, պաշարւնով, լուրջ դատողութեամբ, օգտուելով պատմական փորձառութենէն, — այնպէս ինչպէս բժիշկ մը հիւանդին բուժմանը ճիշդ ու հօգրագոյն դեղը կ'ընտել :

« Երկու բարոյական կայ, կ'ըսէր Պիզմարը, անհատական բարոյականը եւ քաղաքական բա-րոյականը . անհատական գործերու մէջ մար-դուս պարտականութիւնն է ըլլալ պարկեշտ, շիտակ, անկեղծ . քաղաքական գործունէու-թեան մէջ՝ վարիչներուն պարտականութիւնն է ըլլալ խորամանկ ու ճարպիկ՝ երբ ազգին շահերը զայդ կը պահանջեն » : Ասիկա կրնայ շնական թուիլ բացարձակապաշտնիւրէն . բայց այդ սկզբ-բունքը ի գործ դնելով է որ Պիզմարը իրական-նացուց գերմանական կայսրութեան հիմնա-կումին վիթխարի ծրագիրը : Ու եթէ Պիզմարը միակն եղած է այդ սկզբունքը բերտ անկեղծու-թեամբ մը բացէ է այդ արտայայտող, աշխար-հիս բոլոր քաղաքագէտները, բոլոր ժողովուրդի վարիչները, միշտ գործնականին մէջ այդ սկզբ-բունքին հետեւած են : Նոյն իսկ յեղափոխական պետերը, առնէն մաքուր իտալիներուն նուիր-ուած գործիչները, իրենց ծրագիրները յաջող-ցնելու համար՝ գործնականին մէջ միշտ կը հե-տեւին այդ սկզբունքին . երբեք չէ տեսնուած որ յեղափոխականները ամենայն անկեղծու-թեամբ առաջուց իմացնեն բռնաւորին որուն դէմ կը մարտնչին՝ իրենց գործունէութեան յա-տակագիծը . կը կեղծեն, կը խաբեն, կը ստեն՝ յանկարծակիի բերելու համար թշնամին : Հան-րային գործունէութեան մէջ՝ ճարպկութեան ան-հրաժեշտութիւնը այնքան անհերքելի իրողու-թիւն մըն է որքան արեւուն գոյութիւնը : Եւ տարօրինակ պիտի ըլլար որ մեր խեղճ Հայերը միայն բայցառութիւն կազմէին ամբողջ մարդ-կութեան մէջ :

Հաստանայի կը գտնեմ որ այսպիսի տեսու-թիւններ զայնկեղեցունքիլ երեւան դեռահաս հրաբորբոց ուղեղներու, որոնք աշխարհը դրբե-րու մէջ է կը տեսնեն տակաւին . եւ արդէն Հա-յոց ազգային գործունէութեան բոլոր սխալնե-րուն մէջ, եւ աւելի յանցաւոր կը գտնեմ մեր ազգին հասուն ու փորձառու տարրը, քան ե-րիտասարդները : Ամէն ազգի մէջ, երիտասարդ-ները կը գործեն՝ զգացմամբ, եւ ո՛չ հաշիւով :

կը խոյանան գէպ ի աւելի հեռուն քան որոշ նպատակը, եւ կը ձգտին խոյանալ՝ օդին մէջէն, երբ հողին վրայէն քալելով աւելի երկայն բայց աւելի ապահով է հասնիլը. ասորիւ իրենց երկտաարդի գերն է, գրեթէ՝ պաշտօնը. բայց ո եւ է ազդ իր ճակատադիրը ամբողջապէս երկտաարդնեալ ձեռքը չի յանձնիր. ամէն ազդի մէջ երկտաարդնեալ կը խիզախեն, ու փորձառու, բանդէտ տարբեր կը հաշուեն, կը վարեն, կը կանոնաւորեն շարժումը, նոյն իսկ կ'արգիւնեն կամ գէթ կը չեղզոքացնեն իրենց դրական ճիգովը — ու ոչ թէ տունեալ անկիւնը զգոցութեան քրթմնիւններ արձակելով — ինչ որ ազդին համար մշտապէս կը նկատեն երկտաարդնեալ գործունէութեան մէջ. Ուրիմն՝ բուն յանցաւորը, Հայութեան հասուն մասն է, որ չեղզոք մնացած է՝ անհատական ցանցաւ բացառութիւններէ զատ, եւ չէ կատարած իր ամբողջ պարտականութիւնը հանդէպ ազգին:

« Հայերը, » կը գրէր վերջերս հայասեր Ֆրանսացի մը, Պ. Լիւտովը տը Գոնթանսոն, յօդուածի մը մէջ որ նախ՝ երեցաւ Le Correspondant հանդէսին մէջ եւ յետոյ գրքոյնի ձեռով. « Հայերը, թալանի ու խողխողումի վտանգին ենթարկուած, շատ արեւելցի, շատ խորամանկ՝ եւ ըսինք նաեւ՝ շատ խանութպան են՝ չորմուլու համար իսկոյն անոր (այսինքն Ռուսին) որ չօգտիւնի եւ անմիջական առաւելութիւններ պիտի ընծայէ իրենց: »

Պ. տը Գոնթանսոն ծանրապէս կը սխալի, եւ մեր պատմութիւնը չգիտնալը կ'ապացուցանէ այդ տողերով: Հայերը « հաշուող » են՝ իրենց անձնական գործերուն մէջ. բայց իրենց ազգային քաղաքականութեան մէջ՝ երբեք չեն եղած ինչ որ Գոնթանսոն կը կարծէ թէ են, այլ ընդհակառակն՝ թէ՛ անցեալին եւ թէ՛ ներկային մէջ՝ խանդոտ, խռովալիս, անհաշիւ, միամիտ ու միմիայն « զգացմամբ » գործող:

Ատեն է սակայն որ ըլլանք, ոչ թէ խանութպան, — բարձր ազնիւ է եւ գնում, — այլ « գործնական »: Առանց « գործնականութեան » ճամբուն մէջ մտնելու, ոչ մէկ իտէալ չի կրբնար իրականանալ. եւ մեր նպատակը պէտք է ըլլայ, ոչ թէ իտէալի մը ետեւէն կոյրդկութայն հեռի հեռ յաւիտեան վազել, այլ մեր իտէալը « իրականացնել »:

Փարիզ, Ապրիլ 1906

Յ. Գ. — Այս ուսումնասիրութեան՝ որ գրուած է բաւական ատենէ ի վեր՝ հրատարակումը ուշացաւ զանազան պատճառներով: Այդ օրերէն ի վեր պատահեցան երեք կարեւոր դէպքեր, որոնց երկուքը լիովին կը հաստատեն տեսութիւններս, բայց որոնց մին հակընդդէմ փաստի մը երեւոյթին ունի. Հարկաւոր կը համարեմ ատենց մասին քանի մը խօսք ըսել: Ժխտական նշանակութիւն ունեցող դէպքը՝ Վարանդայի խժգոցութեանց քստմնելի անակնկալն է. խաղախներ գայեր են մտնել քանի մը հայ գիւղերու մէջ ու վարուել են ճիշդ այնպէս ինչպէս Գիւրգենը ու Թիւրքերը կը վարուին շարունակ մէջ՝ թրքական Հայաստանի գիւղերուն մէջ, — սպանութիւն, թալան, նախառնքը, անհնց բռնաբարում. — եւ այս բոլորը ռուս սպանութեան ղեկավարութեամբ: Առաջին անգամն է որ հայ կինը, ամենէն տարբարողը աշխարհի կիներուն, մամուտական զազաններուն դարերէ ի վեր խաղալիք դառնալէ յետոյ, ռուս զազանութեան ալ որս կը դառնայ... Ոչինչ աւելի հասկնալի եւ որս արահայն ցանկ ու զայն բոլորը զօր կ'ովկասի Հայք ցոյց տալին այդ անհաւատալի դէպքերն իմանալով, ցաւ ու զայն բոլորը զօր ո եւ է Հայ աշխարհիս ամէն անկիւնը՝ իրենց չափ պիտի զգայ. Թիֆլիսի Հայերը բողոքած են Փոխարքային, քննութիւն խնդրած են յանցաւորներուն պատժուիլը պահանջած. Փոխարքան փութաց քննիչ յանձնաժողով մը զրկել, որ հաստատեց իրականութիւնը կատարուած խժգոցութեանց. բայց հակառակ որ անկեղ ի վեր բաւական ատեն է անցած, դեռ յանցաւորները չեն պատժուած, ու նոյն իսկ նմանօրինակ վարարութեանց ուրիշ գիւղերու մէջ կրկնուելու լուրեր կը հասնին, ու Թիֆլիսի գնեհարանահանգապետը թերթերուն կ'արդիւնէ ատենց մասին տեղեկութիւն տալ, կարելի չէ ենթադրել թէ Փոխարքային հաւանութեամբ կատարուած ըլլան այդ խժգոցութիւնները. այսպիսի ենթադրութիւն մը չի պատշաճիլ իր ցարդ ունեցած բնթացքին հետ. եւ Թիֆլիսի ամենէն կրակոտ հայ թերթերն իսկ այդպիսի կասկած մը՝ նոյն իսկ սքօշալէ ձեռով՝ չ'այստենցին. կալիքներն տարբին վերջին կատարող ու զազոր զաւարուներն ըլլալու են ատենը. բայց Փոխարքային Թուրքութիւնը՝ հանդէպ յանցաւորներ-

բու որոնք ուսն անունը կ'անպատուեն՝ եթէ տեւէ անփոփոխ, անհասկանալի եւ անհերքելի կրնայ դառնալ. փոխաբան, իբր լաւ Ռուս, պարտաւոր է բմբռնել թէ «քրիստոնէից պաշտպան» Ռուսիոյ դերը քրիստոնեայ կանանց պատուը պարտաւոր մէջ չի կրնար կայանալ եւ թէ այդպիսի անարդ ոճիրներու հեղինակներն անպատիժ թողուլը՝ մեղաւորացել է անոնց, Յուսալով որ այդ արատը պիտի չուզէ կրել իր ճակտին վրայ եւ նոյնքան կորովով ու արգարութեամբ պիտի վարուի այս հարցին մէջ ինչպէս վարուեցաւ՝ եկեղեցական կառուածներու եւ զարդանքներու հարցին մէջ, յուսալով նաեւ որ թաթարական յարձակմանց լրջօրէն վերջ տալու պիտի ճգնի, պիտի բռնէ թէ այդ շատ տխուր դէպքը, զիս վրդովելով հանդերձ խորապէս, չի մղեր զիս «ընդհանուր տեսութեանց մէջ» զոր պարզած եմ վերեւ՝ ո եւ է փոփոխութիւն մատնելու. այդ դէպքերը արարքն են ուսական զանգուարիմ մրուր կազմող տարրին, այն տարրին որ ոչ միայն չայ կանանց այլ ուսն Սփիւրիտանոզաներուն հանդէպ ալ նոյնքան վայրագութեամբ վարուեցաւ. Թրիֆլիսի այն չայ թերթերը որ «Լէւկիթմուրի, ձինկիզխանի օրով իսկ չտեսնուած բաներ» անուանեցին այդ դէպքերը, ապացոյցին թէ մոռցած են Լէւկիթմուրներուն ու ձինկիզխաններուն պատմութիւնը. պէտք է այդ դէպքերուն դէմ բողոքենք ազգովին, պէտք է մեր բողոքը լսելի ընենք Փէթէրպուրկի մամուլին մէջ (Փէթէրպուրկի մէջ Հայոց դատը պաշտպանող ուսական մեծ օրական մաւրիքն քան երբեք սինթաբուշէի). պէտք է Տուժմային մէջ խորանել տանք այդ խոզթուութեանց հեղինակները. այս բոլորը պէտք է ընենք, բայց պէտք է որ ինքզինքնիս կորսնցընենք եւ մոռնանք որ Վարանդայի մէջ անցածը մէկ կաթիլն է այն հրեշտութեանց տարաբնակ զոր դարերէ ի վեր մահմետական զազանները մեր ժողովուրդին վրայ սեղադրուցած են. Վարանդայի դէպքերը մաշկի չափ չեն չեղեցներ զիս այն կարծիքէն զոր ունիմ ուսն ու թուրք զանգուածներուն վրայ՝ ամբողջականապէս նկատուած. ինչ որ քանի մը նոզկալի Ռուսեր ըրեր են Կովկասի մէկ քանի գիւղերուն մէջ, թրքական Հայաստանի բոլոր գիւղերուն մէջ (կարգացէ՛ք Ալիքը) թուրք պաշտօնեաներուն եւ Քիւր-

տերուն շարունակական ընթացքն է, ու նորէն Ռուսն է որ, ոչ միայն պիտի գիտնայ ինքզինքը մաքրել իր ճիւղաղներէն, այլ եւ մաքրագործումը պիտի տարածէ մահմետական զանգուածին արտոտ լուծին տակ լրջճուած զօթաղ ժողովուրդներուն մէջ:

Ապացոյց, — Տուժմայի բացումը, եւ առաջին օրէն իսկ՝ ուժեղ ու ազնիւ պաշտօնավարութիւնը: Տեսարանը զոր Տուժման կ'ընծայէ իր բացումէն ի վեր, ոչ միայն հաստատեց այն անդրդուելի լաւատեսութիւնը զոր ունէի իր մասին, այլ եւ շատ աւելին երեւան բերուեց ինչ որ ես իսկ կը յուսայի. կը կարծէի թէ գէթ 100 հոգիի ազատական փորքամանութիւն մը զոյուութիւն պիտի ունենար, որ լծակը պիտի կազմէր Տուժմային բարելւրութեան. արդ, ամբողջ Տուժման, ճղճիմ փոքրամասնութիւն մը զատ որ ձայն իսկ չանել չի համարձակիր, ազատական տարրի յաղթական համախմբում մը կը ներկայացնէ. «Քոնսթիթիւսիօնէլ»-տեւ մտքաթմ յները, որոնք՝ ինչպէս նկատել տուած էի՝ կոչուած են Ռուսիոյ վարիչ ուժն ըլլալու, իրականացուցին իրենց վրայ գրուած յոյժ՝ գիւղացիներու կարեւոր կուսակցութիւնն իրենց կապելով, ինչպէս եւ «հոկտեմբերեան» յները, որոնք իրենց կը հետեւին ամենահաշու կերպով Ռուսիա այլ եւս ունի իր խորհրդարանը, անահար է տարակուսիլ այդ մասին. հեղինակները, սկեսպոկները՝ որ ծայրայեղ տարբերուն մէջ՝ իբր խաղալիք մը, ոչնչութիւն մը կը նկատէին Տուժման, ասիպուած են հիմա խոնարհիլ իրականութեան առջեւ. այդ խորհրդարանը պիտի ապրի, պիտի զօրանայ հետզհետէ եւ կրկնին առողջացման ու մարդագործման գործիքը պիտի ըլլայ. եւ ասիկա՝ անոր համար որ ուսն երեսփոխանները՝ զրեթէ առանց բացառութեան՝ ցոյց կուտան այնքան թաքթի որքան կորով (ինչ ուսումնասիրութեան նիւթ՝ Հայոց համար). կը պաշտպանեն ժողովուրդին. իրաւունքները՝ ուժգնորէն, առանց սակայն թաքթիքի ուսն սխալ ընելու, առանց աւելորդ պրոտաբարսութեանց ու սպանալիքներու, միջին կէտը կը կազմեն պիւրաբարձական յետադիմականութեան ու ծայրայեղ անդրձնական յեղափոխականութեան միջեւ. զիտեղէք որ իրենցմէ ոչ մէկը անարգական բառ մը չարտասանեց Զարին հասցէին.

ու այն առաջին բաղժաման մէջ զոր ունեցաւ Տուման՝ Կորեմիլքինի նախարարութեան հետ, երեսփոխանները յարձակեցան նախարարութեան վրայ, բայց ոչ Ջարին. իրենցմէ մէկն ըսաւ նոյն իսկ թէ ընդհանուր ներուժին հակառակելը դաւել է Ջարին դէմ « որ անշուշտ կը փափաքի չտորհել զայն . . . եւն » Դիտելու արժանի իրողութիւն մըն ալ այն է որ Փոլոնիսցիի ու Հրեայ երեսփոխանները ամբողջապէս՝ Տումային մէջ որոշեր են կեդրոնը նստիլ եւ ներկայանալ իրբեւ լինական ու հրեական «ազգային» կուսակցութիւն. առով ըսել կուզեն թէ իրենք, անտարբեր չլինալով հանդերձ ռուսական ընդհանուր հարցերուն, զլիսաւորապէս պիտի պաշտպանեն չափերն այն ցիւղին որուն կը պատկանին։ Երբ Հրէաներն իսկ իբր «ազգային» կուսակցութիւն կը ներկայանան Տումային, տեսնենք ինչ դիրք պիտի բռնեն մեր Հայերը. արդէն իսկ սակաւաթիւ, եթէ հայ երեսփոխանները ներկայանան, մին իբրեւ «սօցիալ տեմօքրատ», միւսը «հոկտեմբերեան», միւսը «քոնսթիթուսիւնլ-տեմօքրատ», եւն. պարզապէս զաւաճանած կ'ըլլան ազգային դատին, տրամաբանութեան եւ տարրական ազնուութեան դէմ։ Անհրաժեշտ է որ Հայ երեսփոխաններն ալ «հայկական կուսակցութիւն» մը կազմեն Տումային մէջ։ Այդ կուսակցութիւնը շատ բան պիտի ունենայ ընկելու։

Երրորդ կարեւոր իրողութիւնը՝ որուն կ'ակնարկէի վերեւ, անգլո-ռուս մերձեցման ճիգերուն առաջին նուիրագործումն է, այն ինքնաբեր շարժումն որ հարկաւորութիւնն է զոր ռուս կառավարութիւնը բերաւ Անգլիոյ՝ ընդգէմ Սուլթանին՝ Աքապայի խնդրոյն մէջ։ Անգլիա եւ Ռուսիա — Յրանսան ալ իրենց հետ — Սուլթանին դէմ միացած, ասիական հնազանդ կարեւորութիւն ունեցող դէպք մըն է (երբ կը յիշենք որ 10—15 տարիէ ի վեր ռուս դիւանագիտութիւնը Սուլթանին հետ ամենէն բարեկամական յարաբերութիւններն ունէր)։ Անգլիա ամենաբաւաւ կերպով կը շարունակէ իր ջանքերը՝ Ռուսիոյ հետ ամբողջական համաձայնութեան մը յանգելու։ Ասիոյ բոլոր հարցերուն մասին. կը յուսացուի որ այս ամառ անգլիական նաւաւորութիւնը մը թերեւս Փրանսականի մը հետ՝ երթայ այցելել Գրոնդաւտ. մինչեւ այն արեւն հաւանական է որ համաձայնութիւնը գոյացած ըլլայ։ Այդ համաձայնութեան անհրաժեշտ ու բնական հետեւ անգլիոյ եւ Ռուսիոյ հակառակութեան պատճառով։ Անգլիական թերթերը ամէն օր կը զբաղին այդ մերձեցման խնդրով, կը հրատարակեն մանրամասնութիւններ՝ աւելի կամ նուազ ճիշդ. բայց նկատելի է որ եթէ Պարսկաստանի եւ Մակեդոնիոյ հարցերուն յիշատակութիւնը կ'ընեն գրեթէ միշտ, Հայաստանի հարցին խօսքը եւ ոչ իսկ անգամ մը ընող եղաւ անգլիական — ինչպէս ամբողջ եւրոպական — մամուլին մէջ . . .

Թերեւս Անգլիայ չ'ուզեր զբաղիլ այդ հարցով՝ անոր լուծումը միմայն Ռուսիայէն կախուած նկատելով։ Ամէն պարագայի մէջ՝ անգլո-ռուս համաձայնութեան կնքումէն յետոյ՝ կուսութիւնը պիտի պարզուի, եւ Հայաստանի բազմաթիւ ալ՝ ամբողջ Օսմանեան տէրութեան զաղդին հետ՝ պիտի վճռուի Մեծագոյն խոչընդոտը՝ Գերմանիայի հետ։ Ան չպիտի ուղէ հրաժարի իր Պաղատի երկաթուղին, այսինքն Փոքր Ասիոյ մէկ ստուար մասին՝ Կիլիկիան ալ մէկ-տեղ հաշուելով՝ տիրապետումէն, զոր ծրագրած է։ Միւս պատկերները պիտի կարենան բուրդովին վտարել Գերմանիան՝ Թուրքիոյ այդ «խաղաղական բաժանումէն» որ պատրաստուելով լրայ է. հաւանական չէ։ Ինչ չպիտի պիտի զոհացում արուի Գերմանիոյ. խօսք կայ որ Գերմանիոյ թոյլ պիտի արուի իր երկաթուղին հասցնել մինչեւ Պաղատ, անկից անդին՝ մինչեւ Պարսկական ծոց՝ Անգլիոյ պիտի յանձնուի, իսկ Ռուսիա իր պարսկական երկաթուղին պիտի բերէ կցել Պաղատի երկաթուղին (անցնելով Կովկասէն ու Թրքական Հայաստանէն)։ Երկաթուղիներու հարցը լուծելով պիտի բաւականանան տէրութիւնները. ոչ անշուշտ. Մակեդոնիոյ համար արգէն Անգլիա կը պահանջէ բեթիմ արմատական փոփոխում, եւ Ռուսիա տրամադիր կը թուի Անգլիոյ համաձայնելու այդ մասին. կարելի չէ՞ յուսալ որ Ռուսիա եւ Անգլիա համաձայնին միեւնոյն բանն ընելու՝ Թրքական Հայաստանի մէջ։ Ահա հարցումներ, որոնցմէ կախուած է Տաճկաստանի հարաբերական իրաւաստիքը։ Կացութիւնը յու-

ատուու է, ինչպէս երբեք չէր եղած՝ 1878էն ի վեր: Ունենանք հարկ եղած ուշիմութիւնն ու կորովը՝ առաւելագոյն օգուտը քաղելու համար այս նոր ու նպաստաւոր կացութիւնէն, կը պնդեմ ասոր վրայ, որովհետեւ մենք շատ լաւ կարող ենք արդի այս նպաստաւոր կացութիւնէն ալ չօգտուիլ՝ դարձեալ սխալներ գործելով, եւ նոյն իսկ այդ նպաստաւոր պայմանները մեզ հակառակ դարձնել: Եթէ՞ օրինակի համար՝ Դաշնակցութիւնը Հայոց ազգային դատին վարիչ մարմիններէն մին մնալով՝ շարունակէ Տուամայն դէմ իր անխմտ պոլքովը, Տուամն ալ՝ որմէ շատ բան յուսալու լուրջ պատճառ ունենք, կրնայ Հայոց դատին նկատմամբ եթէ ոչ իշխանի գէթ անտարբեր կամ ցուրդ դառնալ: Մարդ իր ցանածը կը քաղէ միշտ: Մենք մեր գլխուն եկած դժբաղդութեանց պատճառները միայն օտար տարերու մէջ փնտրելու շատ գէշ սովորութիւնը ունինք. անհրաժեշտ է որ ազգ մը իր պատասխանատուութեան բաժինն ալ որոշելու քաջութիւնն եւ ուղղամտութիւնն ունենայ. այս տեսակէտով է որ փորձեցի քընտրութիւնը անցեալին մէջ մեր գործած սխալներուն, որպէս զի գէթ այժմ միեւնոյն անթաքթութեան մէջ չխաբաւփենք:

Դաշնակցութիւնը՝ ինչպէս զրեցի արդէն ուսումնասիրութեան մէջ՝ պարտաւոր է ընտելել կամ ըլլալ որոշապէս ընկերվարական մարմին մը, եւ ազգային դատով չզբաղիլ, եւ կամ մընալ ազգային դատին նուիրուած կուսակցութիւն մը, եւ՝ ըստ այնմ՝ զգուշանալ ամէն տարբէր որ այդ դատին կրնայ վնասել (ինչպէս՝ օրինակի համար՝ Տուամայն հանդէպ իր բռնած ընթացքը): Դաշնակցութիւնը պէտք է յարի այն ուղղութեան որուն շատ ուշիմօրէն եւ լրջօրէն

կը հետեւի Մշակը. առանց ասոր ուսանայ հասարակութիւնը պիտի բնականօրէն ստիպուի կազմել գործն կուսակցութիւն մը՝ զուտ ազգային, թողով Դաշնակցութիւնը զբաղի իր պօքթօթիներով ու սօցիալականութեամբ:

Անկո-ուս բանակցութեանց միջոցին եւ մանաւանդ երբ համաձայնութիւնը կատարուած իրողութիւն մը ըլլայ, Հայք պէտք է դիմեն Ռուսիոյ, հրաւիրելով զայն թրքահայոց հարցին լուծման նախաձեռնութիւնն ստանձնել, — ու նաեւ Պերլինի զանազիրն ստորագրող միւս հինգ պետութեանց, որպէս զի ընդհանուր համաձայնութեամբ վերջ դրուի զարուրելի մարտիրոսութեան որով կը տառապի հայ ժողովուրդը տաճկական Հայաստանի մէջ, իսկ թէ ի՞նչ ընելու են՝ այս պայմաններուն մէջ հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները, այդ մասին զժողով է հրապարակաւ որոշ բան մ'ըսել. աւելի քան երբեք անհրաժեշտ է որ այդ կուսակցութիւնները Համաժողով մը գումարեն, արդի պայմանները լրջօրէն կշռելով՝ իրենց բռնելիք զիրքը որոշելու համար, առանց ասոր, յեղափոխական կուսակցութեանց կողմէ՝ իրարմէ տարբեր ծրարքներով՝ անխորհուրդ եւ անժամանակ ծայրայեղութեամբ արարքներ՝ կրնան մեծապէս վնասել մեր դատին: — Երբ Ռուսիա եւ Անգլիա, երկու մեծ ուղիներ, կը բանակցին՝ համաձայնութեան մը զալու համար, աններելի է որ մեր կուսակցութիւնները, որոնք նոյն ժողովուրդին ծոցէն ծնած են ու նոյն նշանակալից համար ստեղծուած, համաձայնութեամբ գործելու անհրաժեշտութիւնը չըմբռնեն եւ անոր համար հարկ եղած զիջողութիւններուն չհաւանին:

Ա. Զ.

